

บทที่ 2

สภาพความเป็นอยู่ของชาวอีสาน

สภาพความเป็นอยู่ของชาวอีสานในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 24 มาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 25 นั้นก็เหมือนกับผู้คนในภูมิภาคอื่น ๆ ของประเทศไทย คือ มีอาชีพทางการเกษตรกรรมเป็นสำคัญ โดยเฉพาะการทำนา เนื่องจากคนไทยมีการบริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก ดังนั้นไม่ว่าประกอบอาชีพใดก็ตาม จะไม่ทิ้งการทำนา นอกจากนี้แล้วในสังคมอีสานยังมีภูมิปัญญา ซึ่งทำให้มีการทำหัตถกรรมต่าง ๆ เพื่อใช้สอยในชีวิตประจำวัน บางส่วนก็มีเหลือขายหรือนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งอื่น ๆ ที่ไม่มีในชุมชนหรือไม่สามารถทำได้ ทำให้สภาพเศรษฐกิจของชาวอีสานมีลักษณะแบบเลี้ยงตัวเอง ตลอดทั้งสภาพภูมิศาสตร์ของภาคอีสานมีลักษณะเป็นทุ่งกว้าง จึงเหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์ ทำให้ภูมิภาคนี้มีการเลี้ยงสัตว์เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะโค กระบือ ทำให้กลายเป็นสินค้าและแรงงานในการทำนา ซึ่งมีผลดีต่อการทำนา ทำให้ได้ข้าวใช้ในการบริโภค และทำให้ข้าวกลายเป็นสินค้าสำคัญในการส่งไปขายยังต่างประเทศ ดังนั้นการประกอบอาชีพของชาวอีสานจึงมีหลายลักษณะดังที่จะกล่าวต่อไป

การประกอบอาชีพทำนาและปลูกพืชอื่น ๆ

ราษฎรภาคอีสานในอดีตนั้นมีชีวิตความเป็นอยู่แบบสังคมเกษตรกรรม โดยมีการทำนาส่วนใหญ่เป็นนาดำ มีบางพื้นที่มีสภาพเป็นภูเขาหรือที่สูง ราษฎรจะทำข้าวไร่หรือนาหยอด โดยจะใช้วิธีตัดฟันดินไม่ตามพื้นที่ซึ่งชุ่มน้ำในป่า เวลาฤดูแล้งเอาไฟเผาให้เตียนเมื่อถึงเดือน 5-6 ฝนตกก็จัดการขุดหลุม หรือใช้ไม้แหลมแทงดินให้ดินเป็นรูแล้วเอาเมล็ดข้าวหยอด ทำด้วยกำลังคนใช้สัตว์ไม่ได้เพราะหลัก ตลอดจน ๆ ไม่ได้ขุดเอาออก นาชนิดนี้ทำอยู่ 2-3 ปี ที่ดินนั้นก็จืดต้องย้ายไปทำที่ใหม่จึงทำให้ดีไม่ได้ และทำกันคนละเล็กคนละน้อยเอาไว้พอรับประทานกันคนละเกี่ยวเท่านั้น ไม่ถึงกับซื้อขายแจกจ่ายอย่างไร การไถหรือเสียวก็แล้วแต่ดิน ฟ้า อากาศจะบันดาลให้เป็นไป ไม่มีทางบำรุงแก้ไขให้ดีขึ้นได้

นอกจากนี้แล้วก็มีการดำรงชีวิตด้วยการหาของป่า การทำนาในภาคอีสานต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ส่วนน้ำในแม่น้ำนั้นก็ไว้ใช้ได้บ้างบางตอน เนื่องจากในฤดูฝนน้ำป่า

จะหลากลงมาอย่างรวดเร็วจนท่วมสองฝั่งแม่น้ำเสมอ แต่ในฤดูแล้งน้ำจะแห้งขอด ดินจะสูงชันมากจนยากที่จะนำน้ำขึ้นมาใช้ได้ การทำนาในภาคอีสานนั้นมุ่งผลิตข้าวเพื่อใช้ในการบริโภคของครอบครัวเป็นหลัก แต่ละครอบครัวมีเนื้อที่ขนาดเล็ก คือ ประมาณ 10-20 ไร่ โดยมีการหักร้างถางพงเพื่อนำมาทำเป็นที่นา ด้วยกำลังของสมาชิกในครอบครัว ส่วนปุ๋ยที่ใช้กันคือ มูลโค สุกร เป็ด ไก่¹ ที่ดินของชาวนาเป็นแปลงเล็ก ๆ และอยู่กระจัดกระจายกัน บ้านของเจ้าของที่ดินที่ตั้งอยู่ไกลจากนา ฉะนั้นเปลืองแรง เปลืองเวลาแก่ผู้เพาะปลูก²

ส่วนที่บริเวณบ้านเชียงเครือ ตำบลเชียงเครือ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนครนั้น นายทอง โสบุญ ได้กล่าวว่า "...ที่ดินไม่มีค่า ไม่มีจับจอง ใครอยากได้ตรงไหนก็บอกกันเอา ...พวกอุบลมาเอาเชือกแลกเอาที่..."³ ที่อุตุรธานีก็นับว่ายังไม่มีสินค้าด้วยยังไม่มีทางคมนาคมสะดวกพอ การทำไร่นาก็เป็นเพียงเพื่อบริโภค และซื้อขายกันในท้องถิ่น สินค้าเล็กน้อยในพื้นที่เมือง เช่น ผ้า เป็นต้น ก็ยังไม่มีอะไรเจริญ แต่น่าจะเป็นทำเลสินค้าพัดผ่านขึ้นบ้างในเวลานี้ก็คือ สินค้ากรุงเทพ ฯ และของป่าจึงเป็นเหตุให้มีจีนมาตั้งค้าขายขึ้นบ้าง เป็นจำนวนไม่น้อยกว่าจังหวัดอื่น ๆ⁴

ที่เมืองพิมายนั้น ราษฎรทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนา ทำไร่ ทำสวนบ้างเล็กน้อยกับการตัดไม้ในป่า และเกี่ยวแฝกมุงหลังคา ผสม โคน กระบือ เลี้ยงไหม ทอผ้า ทอเสื่อบ้าง และมีพ่อค้าเกวียนเที่ยวค้าจนถึงมณฑลอุดร อีสานไปจากเมืองพิมายนี้มาก⁵

ส่วนการทำการเกษตรกรรมในหัวเมืองบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ราษฎรนิยมจับจองพื้นที่ดอนและหาดริมแม่น้ำเพื่อทำการเพาะปลูกยาสูบ บางแห่งมีรายได้ถึงปีละหลายพันบาท และปลูกต้นหม่อนสำหรับเก็บใบไปเลี้ยงตัวไหม ทำให้ราษฎรทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขงต้องการพื้นที่ มีการรุกกล้าแย่งกันทำการเพาะปลูกในที่ดอนและหาด บางคราวถึงกับเกิดการวิวาทจนต้องมีเจ้าพนักงานฝ่ายสยามและฝ่ายฝรั่งเศสไปพร้อมกันเพื่อแบ่งปันให้ราษฎรออาศัยทำมาหากิน 'และบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขง จากนครพนมลงไปถึงธาตุพนม ในฤดูน้ำลดตลิ่งสองข้างสูงหลายวา ที่ริมตลิ่งนั้นชาวบ้านปั้นดินทำสวนผักเป็นชั้น ๆ ปลูกผักต่าง ๆ และยาสูบ'⁷

พื้นที่ซึ่งมีการปลูกยาสูบมากคือ ที่ดอนแพง อำเภอบ้านแพง จังหวัดนครพนม เดิมดอนแพงเป็นดอนกลางแม่น้ำ ต่อมาแม่น้ำเปลี่ยนเส้นทางทำให้ในปัจจุบันดอนอยู่ติดตลิ่งทั้งหาดมีจำนวนเนื้อที่ห้าพันกว่าไร่ เป็นเนื้อที่ปลูกยาสูบสี่พันกว่าไร่ เดิมต่างคนต่างปักเอาใครอยากได้มากก็ปักเอามากขึ้นปีใหม่น้ำแห้งก็จองเอาเลย ภายหลังแย่งกันกันนั้น ผู้ใหญ่บ้านต้องเข้ามาตัดสิน ดังนั้นในปี พ.ศ. 2486 มีวิธีการแบ่งที่ดินให้ราษฎรทำการเพาะปลูก

โดยนายอำเภอทำการแบ่งด้วยการตัดถนน แบ่งเป็นล็อกแล้วให้จับฉลาก มีพื้นที่กว้าง 20 วา ลึก 20 วา สาเหตุที่ต้องตัดถนนเพราะไม่เช่นนั้นจะเดินเก็บใบยาสูบ ต่างคนต่างเหยียบ ของกันและกัน โดยตัดถนนไปหลังคอน มีที่ดินเพิ่มขึ้นทุกปี แต่ละครอบครัวจะทำการปลูก ยาสูบประมาณ 1-2 ไร่ มากที่สุดไม่เกิน 3 ไร่ เดิมใช้วิธีขุดรูปลูก แต่เมื่อประมาณ 80 ปี มาแล้ว มีชาวยุวนเข้ามาได้ใช้ไถในการเตรียมดินแล้วจึงปลูกซึ่งได้ผลดีจึงทำตาม โดยทำ การปลูกในเดือน 12 หรือเดือน 1 และเก็บใบยาราวเดือนมีนาคม - เมษายน แล้วนำใบยามา ตากหั่นเป็นยาเส้น ใส่กระทอใหญ่ เล็ก บางที่มีพ่อค้ามาซื้อ ถ้าไม่มีคนซื้อก็เอาไปขายโดยใส่ เรือไปขายหนองคาย ขายในราคากระทอละ 3 สลึง เอาไปขายตามลำน้ำของ คำไหน นอนนั้น เป็นเดือนจึงถึงหัวหลวง โพนพิสัย ในปี พ.ศ. 2475 ขายกระทอละ 10 สลึง ในขณะที่ข้าวขายหมื่นละ 50 สตางค์ (หนึ่งหมื่น = 12 ก.ก.) เอาใส่เกวียนไปขายสกลนคร เดินทางไปเป็นเดือน แวะบ้านเล็กเมืองน้อยไปเรื่อย ๆ กลับมาได้กำไร 50 บาท เอาไป 50 กระทอ ขายหมื่นละ 5 บาท เอาเงินซื้อสายสร้อยข้อมือทองคำ บาทละ 30 บาท นอกนั้น เอาไปซื้ออยู่ซื้อกิน ไม่ได้เอาไปลงทุนทำอะไร⁸ สำหรับภรรยาที่บรรจยาเส้นนั้น โดยทั่วไป กระทอหนึ่งมีน้ำหนัก 12 กิโลกรัม

ภาพที่ 2.1 เตรียมดินเพื่อปลูกยาสูบบริเวณหาดริมแม่น้ำโขง
ที่อำเภอบ้านแพง จังหวัดนครพนม
(ถ่ายภาพเมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2523)

ภาพที่ 2.2 โรงบ่มไบยาสูบ อำเภอบ้านแพ่ง จังหวัดนครพนม
(ถ่ายภาพเมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2523)

ส่วนดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของฝรั่งเศสเป็นที่ป่าดงหนาบ้างบางบ้าง ที่ราบมีน้อย และที่ห่างฝั่งไปก็เป็นภูเขา โขดเนินมาก ทางทิศตะวันออกของท่าแขกมีที่นาตลอดจนเกือบถึงเชิงเขาภูฮัก กิโลเมตร 87 ที่นาเหล่านี้อยู่หลังท่าแขกตอนหนึ่งกับที่บ้านมหาไชย กม. 45 ห่อมใหญ่ห่อมหนึ่งกับบ้านยมราช กม. 66 อีกห่อมใหญ่ห่อมหนึ่ง และพันภูฮักไปแล้ว มีที่นาซึ่งอยู่ในกระทะมีเขารอบ คล้ายคลึงกันกับตอนเชิงคำหรือคำปาง ส่วนแต่เป็นที่มิประโยชน์ในการเพาะปลูก เช่น เมืองคำเกิด และนากาย เป็นต้น อีกหลายแห่งจนกระทั่งเข้าป่าสูงข้ามช่องแก้วเหนือไปเข้าประเทศญวน⁹

สำหรับสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในพื้นที่ ซึ่งอยู่ใกล้ดงใกล้เขา เช่น ในเส้นทางจากด่านซ้ายมาเมืองเลยนั้นมีการทำไร่ ปลูกข้าวไร่ และที่เมืองเลยนั้นส่วนมากราษฎรมักจะพากันประกอบการทำไร่บนเขา ส่วนมากเป็นไร่ครั้งและได้ผลดี ส่วนในพื้นที่ราบ เช่น บ้านนาอ้อ ก็มีการทำนาส่วนใหญ่เป็นข้าวเหนียว ส่วนการค้ำนั้น ราษฎรมักจะเข้าหุนกันซื้อช้างแล้วนำไปขายทางเมืองนครเชียงใหม่ แพร่ น่าน มณฑลพายัพ โดยมาก¹⁰ ทางบ้านท่าลี่ ด่านบ้านอาฮี บ่อแต่น ราษฎรทำนาเลี้ยงชีพและค้าโค กระบือ แต่ส่วนมากจะเป็นการปลูกข้าวเหนียว ข้ามลำน้ำเหืองขึ้นเขาสูง 20 ลูก จึงถึงเมืองบ่อแต่น

ซึ่งเป็นเมืองที่มีภูเขาล้อม มีช่องทางเข้าเมืองได้ทางด่านซ้ายและด่านบ้านอาฮี นอกนั้นเป็น
 เขาสูงล้อมรอบไม่มีทางที่จะเข้ามาได้ ในปี พ.ศ. 2447 มีราษฎรจำนวน 270 หลังคาเรือน
 ราษฎร 1,200 คน มีการหาเลี้ยงชีพด้วยการทำไร่นา และค้าขาย ช้าง โค กระบือ กับครั้ง
 เป็นพื้น การทำไร่ครั้งได้ผลมากแต่ต้องขึ้นไปทำบนเขาสูง ราคาครั้งขายกันที่เมืองนี้หาละ
 150 บาท และเมืองนี้มีความไข้ชุกชุม การบังคับบัญชาราษฎรยากที่สุดต้องอาศัย
 ความอะลุ่มอล่วย สิ่งใดเมื่อเห็นว่าควรจัดทำตามแบบแผนก็เร่งรัดจัดทำ ที่ใดติดขัดก็งดไว้
 ถ้ากวัดกันเกรงว่าจะทำให้ราษฎรฮือฮาแตกร้างหนีไปฝังแก่นทั่วหมด เนื่องจากเป็นเมือง
 ปลายพระราชอาณาเขตและติดต่อกับต่างประเทศ ¹¹

ส่วนราษฎรบริเวณจากหมากแข้ง อุดรธานี ถึงบริเวณลำน้ำเหืองนั้น
 พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวิวัฒนา ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดรได้มีใบบอก
 การตรวจราชการ ลงวันที่ 26 พฤษภาคม พ.ศ. 2447 เพื่อขึ้นกราบทูลพระเจ้าอยู่หัว
 กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ถึงลักษณะพื้นที่และการทำมาหากินของราษฎรว่า
 มีแต่การทำนา ทำไร่ เนื้อที่นาตามบ้านเหล่านี้มีน้อย มักเป็นป่าดงเสียมมาก ประกอบอาชีพ
 ทำไร่มากกว่าทำนา เพราะเป็นอยู่ใกล้เขาใกล้ดง ¹²

ภาพที่ 2.3 พันเอกมหาอำมาตย์ตรี พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวิวัฒนา ข้าหลวงต่างพระองค์
 สำเร็จราชการมณฑลลาวพวน (พ.ศ. 2442 – 2449)

ที่มา (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. 2542 เล่ม 12, หน้า 4065)

สะดวกสบาย แต่ก็ปรากฏว่าปีนี้ฝนเกิดขึ้นใหม่เป็นอันมาก อาศัยที่ได้ส่งข้าวไปจำหน่าย โคราชได้ราคาดีในปีที่แล้วมา คือในปี พ.ศ. 2468¹⁸

สำหรับพื้นที่ในเขตแขวงเมืองอุบลราชธานีนั้น พื้นที่ทำนาไม่ใคร่จะงามข้าวที่ได้ จึงไม่เพียงพอสำหรับราษฎรรับประทานทั้งปี เนื่องจากพื้นดินเค็ม เกิดบ่อเกลือมาก ราษฎรได้อาศัยหุงเกลือไปจำหน่ายยังเมืองอื่น ๆ และซื้อข้าวเมืองอื่นมารับประทานทุกปี ในปี พ.ศ. 2428 นี้ ฝนแล้งปลายฤดู ราษฎรทำนาได้เมล็ดข้าวเพียง 3 ส่วน เสียหาย 2 ส่วน และได้มีการเกณฑ์ข้าวจากตัวเลขคนละ 4 ถัง ตามอย่างธรรมเนียมบ้านเมือง ซึ่งเคยเก็บกันมาแต่ก่อน¹⁹

ในปี พ.ศ. 2455 นั้น ปรากฏว่ามณฑลอุบลมีการทำนาต้นข้าวของงามดี ได้เก็บเกี่ยวแล้วประมาณครึ่งหนึ่ง มณฑลร้อยเอ็ดการทำนาได้ทำเต็มทุ่งแต่ต้นข้าวไม่สุ้งาม ถ้าเดือนนี้ฝนไม่ตกต้นข้าวคงจะตายมาก เพราะน้ำหล่อเลี้ยงต้นข้าวไม่พอ และมณฑลอุดรนั้นอากาศเมืองอุดร สกลนคร เลย เวลากลางวันร้อนจัด กลางคืนหนาว เมืองขอนแก่น นครพนม หนองคาย ต้นข้าวเมืองเลยเหี่ยวแห้งหมด สกลนครเหี่ยวแห้ง 2 ใน 7 อุดร นครพนม ขอนแก่น ต้นข้าวเหี่ยวแห้งมาก²⁰

ส่วนในมณฑลอุบลนั้น ในปี พ.ศ. 2456 ปรากฏว่าฝนตกน้อย ข้าวกล้าข้าวไร่จะเสียหายมากเป็นที่น่าวิตกซึ่งทางอุบลราชธานีได้มีการตั้งพิธีสวดขอฝน และได้ซ่อมทำนบที่ทำไว้ชั่วคราว โดยทั่วไปแล้ว²¹ และได้ให้กรมการอำเภอออกไปแนะนำราษฎรให้ระดมช่วยกันตักน้ำใส่ในที่เพาะข้าวกล้าป้องกันอันตรายไว้ตามสมควร และให้ขุนสรรค์โกสิยพัทธ์ว่าที่ข้าหลวงเกษตรออกไปตรวจการทำนาในจังหวัดชุนันท์ สุรินทร์ ไปให้คำแนะนำเรื่องนี้ด้วย²²

ในปีพ.ศ. 2458 นั้น พระยามหาอำมาตย์ ผู้รั้งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้กราบทูลพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขานุการว่าได้รับโทรเลข สมุหเทศาภิบาลตอบมาว่า มณฑลนครราชสีมา การทำนาในเมืองไชยภูมิได้ผลบริบูรณ์ดี แต่เมืองนครราชสีมา กับเมืองบุรีรัมย์ ต้นข้าวไม่่งอกงามเหมือนปีก่อนเพราะขาดฝน มณฑลอุดรการทำนาในเมืองอุดรทำแล้ว 9 ใน 10 ส่วน ฝนตกพอเหมาะแก่การทำนา น้ำท่าพอมิหล่อเลี้ยงต้นข้าว ถ้าปลายปีฝนไม่แล้งการทำนาคงได้ผลดีกว่าปีก่อน เมืองสกลนครทำแล้ว 8 ใน 10 ส่วน ฝนตกเสมอแต่ไม่สู้มาก ทำนบกั้นน้ำไว้พอหล่อเลี้ยงต้นข้าว จะได้ผลปานกลาง ต่อไปถ้าฝนตกตลอดถึงเดือนตุลาคม การทำนาทั่วทั้งมณฑลคงได้ผลดีกว่าปีก่อน มณฑลอุบลราชธานี ทำนาได้ 8 ใน 10 ของปีก่อน น้ำฝนและน้ำท่าพอแก่การทำนา

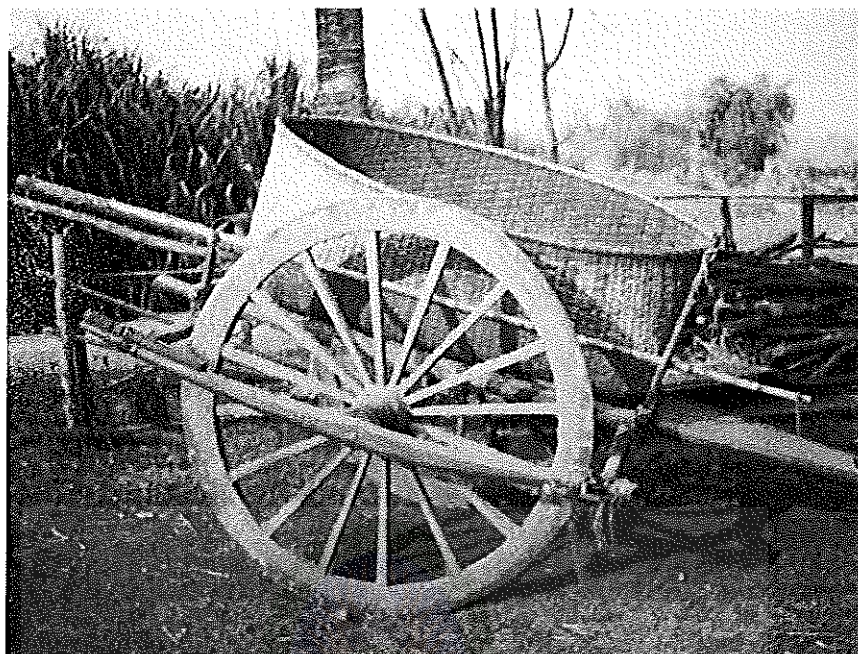

มณฑลร้อยเอ็ด ทำนาในร้อยเอ็ดและมหาสารคาม ทำได้แล้ว 4 ใน 5 เพราะว่าฝนน้อย ภาพสันธุ์ทำเสร็จแล้วเพราะว่าฝนดีกว่า²³

ปัญหาขาดแคลนข้าวในภาคกลาง ปีพ.ศ. 2462 นั้นได้มีผลกระทบถึงภาคอีสาน ด้วย จากการสำรวจที่นำตามที พ.ต.อ. พระยาอนุชิตสงคราม ยกระบัตรกรมตำรวจได้ กราบเรียน ท่านมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาอมราช เสนาบดีกระทรวงนครบาล ลงวันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2462 ว่า ทางตั้งแต่นครราชสีมาถึงอำเภอวาปีปทุม มหาสารคาม เฉพาะ ระยะทางเกวียนที่ผ่าน พื้นที่แห่งใดที่ราษฎรได้ปักดำทำนาแล้ว ต้นข้าวงอกงามดีจนถึง คกรวงแล้วเป็นอันมาก นับว่าคงได้ผลดีราว 8 ส่วน จะมีเสียหายราว 2 ส่วน เท่านั้น แต่เมื่อได้สืบสวน ไปตลอดจนถึงอำเภออื่น ๆ จนถึงในมณฑลร้อยเอ็ดนี้แล้วกลับตรงกันข้าม โดยเหตุพื้นที่ทางอำเภออื่น ๆ นอกจากระหว่างทางเกวียนที่ได้ผ่านมาแล้ว มีความเสียหาย มากกว่าผลที่จะได้ บ่อและหนองน้ำซึ่งเป็นที่ลุ่มโดยมาก จึงทำให้ต้นข้าวในแถบนี้งอกงามดี ส่วนท้องที่อำเภออื่นนอกจากระหว่างทางเกวียนนั้นคงจะเป็นที่ค่อนข้างเสียหาย โดยมาก ในระหว่างนี้ พวกราษฎรก็ได้รับความอดอยากกันอยู่แล้วโดยมาก การที่เป็นเช่นนี้ก็โดยเหตุที่คราวที่แล้ว มา ราษฎรตื่นตื่นในการที่ข้าวมีราคาสูงพากันขายเสียมาก กว่าเจ้าหน้าที่จะรู้สึกป้องกัน จึงไม่ทันท่วงที ส่วนที่อำเภอวาปีปทุมนั้น นายอำเภอได้จัดการป้องกันเรื่องข้าวที่จะขาย ออกนอกท้องที่อย่างกวัดขั้น และได้ทราบจากเจ้าคุณสมุหเทศาภิบาลว่า ได้มีคำสั่งไปตาม อำเภอต่าง ๆ ที่จะยอมให้ราษฎรทำนาแขง (นาปรัง) โดยอนุญาตให้ทำที่หนองน้ำ ซึ่ง สรรพากรเคยหวงห้ามไว้ ให้ราษฎรที่ขัดสนได้ทำนาในที่หนองน้ำนั้นได้ เชื่อว่าคงจะได้รับ ประโยชน์ขึ้นทดแทนความยากแค้นของราษฎรขึ้นได้บ้าง²⁴

ส่วนตามทางตั้งแต่มณฑลร้อยเอ็ด ไปจนถึงมณฑลอุบลราชธานี มีต้นข้าว ขนาดใหญ่ซึ่งเป็นข้าวที่ตรวงแล้วโดยมาก และเก็บเกี่ยวไปแล้วก็มีเป็นอันมาก แต่จะนับว่า ได้ผลบริบูรณ์เต็มความประสงค์ก็ไม่ได้ เพราะต้นข้าวในตอนนี้หาไม่เห็นมีน้ำหล่อเลี้ยง ต้นข้าวเลยแม้แต่แห่งเดียว แต่การที่มีได้เสียหายตลอดไปจนได้เป็นผลอยู่บ้างนั้น ก็อาศัยโดย พื้นที่ทางมณฑลนี้ หาได้เหมือนพื้นที่กับทางมณฑลชั้นในไม่ โดยพื้นที่เป็นดินทรายทั่วไป ถึงแม้ว่าจะไม่มีน้ำเลี้ยงต้นข้าว ก็ไม่ถึงแก่ทำให้ต้นข้าวตาย จะเป็นด้วยดินทรายขึ้นอยู่ได้นาน จนทำให้ต้นข้าวจนถึงแก่ตรวงไปตามแกน สมุหเทศาภิบาลมณฑลนี้ ได้มีคำสั่งไปตาม จังหวัด อนุญาตให้ราษฎรที่ขัดสนทำนาแขงได้ในที่หนองน้ำ ซึ่งเป็นที่ห้ามของสรรพากร และได้คำนวณดูข้าวในมณฑลอุบลมีพอเพียงเลี้ยงคนในพื้นที่เมืองได้ตลอดปี เว้นแต่ราคา จะแพงกว่าธรรมดาไปเท่านั้น แต่คงไม่ถึงไปเจือจานที่อื่นได้ ด้วยราษฎรทางมณฑลนี้

ยังไม่ได้ได้รับความอดอยาก เหมือนทางมณฑลนครราชสีมา ต่อกับมณฑลร้อยเอ็ด²⁵

ภาพที่ 2.4 กระโจก เป็นภาชนะจักสานขนาดใหญ่ใช้ในการขนส่งข้าวเปลือกด้วยเกวียน
(ถ่ายภาพเมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน 2523)

ความแปรปรวนของดิน ฟ้า อากาศ ที่ทำให้เกิดภาวะฝนแล้ง ทำให้ราษฎรต้องอพยพหาที่อยู่ที่ดีมสมบูรณ์กว่า หรือเป็นการอพยพชั่วคราวเพื่อหาอาหาร เมื่อถึงฤดูฝนก็จะกลับมาอยู่ที่บ้านเดิม ความอดอยากนี้บางครั้งราษฎรถึงกับอดตาย ดังเช่นในปี พ.ศ. 2407 เมืองสุรินทร์เกิดภาวะฝนแล้ง ราษฎรอดอยากต้องไปหากลอย เผือก มัน รับประทาน และอพยพครอบครัวไปอยู่เมืองสวายจิก เสียมเรียบ พระตะบอง²⁶ และในปี พ.ศ. 2446 ได้เกิดภาวะฝนแล้งที่เมืองสกลนคร ทำให้เกิดความอดอยากจนบางคนถึงกับอดข้าวตาย ราษฎรต้องอพยพไปอยู่ต่างเมือง

นายพูน มณีวรรณ ได้เล่าถึงปัญหาความอดอยากที่เกิดขึ้นที่บุรีรัมย์ ความว่า “...อดอยากถึงกินกลอย หัวกล้วย ในชีวิตมี 2-3 ครั้ง ระหว่าง พ.ศ. 2458-2460 อดต้องเที่ยวซื้อในเขตที่พอมีข้าว เคยไปกับเขาไปอำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ ข้ามลำชีไป เอาเกวียนไปซื้อ ไม่มีเกวียนทุกบ้าน คนไม่มีก็แบกกระบุง ตะกร้าไปหา คนมีเกวียนก็ต้องมีทุนไปซื้อ ทำไม่ได้เพราะฝนแล้ง...”²⁷

ส่วนที่บุรีรัมย์นั้น นายสุชาติ ประทุมทิพย์ ได้เล่าว่า “...เคยอดอยากและเกิด อหิวาต์ ไม่มีวิธีแก้ ตายมาก นิยมใครกินเหล้าไม่เป็นอหิวาต์ เวลานั้นมีบ้านเรือนประมาณ 50 หลังหนีไปอยู่ป่า ไปอยู่หนองสารภี ประมาณ 3 เดือน...”²⁸ และนายสุเทพ ชัชวาลวงศ์ ได้เล่าถึงสภาพราษฎรเมืองบุรีรัมย์ว่า “...ส่วนมากทำนาอย่างเดียว ทำไร่ไม่ค่อยมี (สมัยโน้น) ถ้าดินฟ้าอากาศไม่อำนวยราษฎรรู้สึกลำบาก อดข้าวสมัยก่อนบ่อย รัฐไม่ค่อยช่วยต้องพึ่งตัวเอง อยู่ตามหมู่บ้านปีไหนอดข้าวก็กู้เงินแจ็กเงินขายของ ปีหลัง ๆ ทำนาได้ก็ใช้หนี้เป็นข้าว เป็นการตกข้าว...”²⁹ ทางเมืองเขมรราชันนั้น นายคุณ ภูมิราวัลย์ ได้เล่าว่า “...ทางเขมรราช ในอดีตเมื่อเกิดการอดข้าว ทางราชการไม่ได้ช่วย ไม่ได้เกี่ยวข้อง คนมีเงินก็ซื้อ คนไม่มี ก็กินกล้วย กินกลอย...”³⁰

ในการทำนาบางปี ถ้าปริมาณน้ำฝนไม่พอเพียงก็ทำให้ได้ผลผลิตน้อย เกิดภาวะ ความอดอยากได้ ซึ่งเมื่อมีสภาพเป็นเช่นนี้ ราษฎรต้องช่วยตัวเอง ดังเช่น ที่พิบูลมังสาหาร นั้น นางหนูพิน โกศลวัตร กล่าวว่า มีผู้ซื้อข้าวจากโคราชมาขายและต้องกินมัน กินเผือก แทนข้าว³¹ ทางอำเภอเชียงคาน เมืองเลยนั้น นางคำพัน บัวมี กล่าวว่า “...เวลาอดข้าวต้อง ช่วยตัวเอง เจ้านายไม่ช่วย... ช่วยตัวเองด้วยการกินเผือก มัน กลอย หมากขี้ (หมากขี้ คือ ดอกไม้ มีลักษณะคล้ายเมล็ดข้าว นำมาต้มรับประทานได้แต่หยาบกว่า) และเดินทางไปหา ข้าวยังท้องถิ่นอื่น โดยพากันไปหาขอแลกหรือซื้อข้าวที่หนองบัวลำภู ผู้ที่มีเกวียนจะบรรทุก เกวียนมา ผู้ที่ไม่มีก็ใช้วิธีหาบ โดยพยายามหาบมาให้ได้มากที่สุด จนบางครั้งถึงกับปีศาจจะ ออกมาเป็นเลือด...”³²

“...แต่ในบางปีปลูกข้าวได้มาก ดังที่นายบัน กากะรัมย์ อยู่ที่บ้านสนวน จังหวัด บุรีรัมย์ เล่าว่า เมื่อตอนอายุ 35 ปี (คือประมาณปี พ.ศ. 2476) ทำนาได้ข้าวเยอะแต่ไม่มีที่ ขาย ต้องปล่อยให้ไปเลย ถ้ามีแหล่งที่ซื้อ คือ ทหาร และลูก ต้องเอาไปขาย เมื่อเขาซื้อ เต็มแล้วก็หมด ขาย 10 ถึง ราคา 1 บาท...”³³ การเกษตรกรรมโดยเฉพาะการเพาะปลูกข้าว ของราษฎรในหัวเมืองอีสานนั้น ประสบปัญหาจากการขาดแคลนนํ้าเป็นอย่างมาก ทำให้ ได้รับความอดอยาก ซึ่งขุนนางกษัตริย์ มีความเห็นว่า ชาวนาเราเวลานี้นับว่าอยู่ในฐานะ อัดคัดขัดสน เพราะการทำนาได้บ้าง เสียบ้าง ไม่แน่นอน หรือบางปีเสียหายหมดไม่ได้รับ ผลอย่างใดเลย เมื่อการทำนาได้ ๆ เสีย ๆ อยู่ดังนี้ ชาวนาเราจึงเปลี่ยนฐานะขึ้นสู่ความมั่งมี ไม่ได้³⁴ ซึ่งการหาเลี้ยงชีพของพลเมืองในประเทศสยามเรานี้ นับว่าการทำนาเป็นส่วนใหญ่ ชาวนาเราเป็นกำลังของประเทศ ถ้าหากไม่ช่วยกันแก้ไขให้ฐานะของชาวนาเราเขิบคืบขึ้นแล้ว ประเทศและชาติของเราจะทรงตัวอยู่ได้โดยยาก³⁵

จะเห็นได้ว่าการทำนาในภาคอีสานนั้นมีข้อจำกัดเรื่องน้ำเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากเกิดภาวะฝนแล้งบ่อยครั้ง ราษฎรชาวอีสานจึงได้รับความลำบากอยู่เสมอ

การประกอบอาชีพเลี้ยงสัตว์

การเลี้ยงสัตว์โดยเฉพาะ โค กระบือ ซึ่งมีความสำคัญในการทำนานั้น สามารถทำได้ดีเนื่องจากภาคอีสาน มีสภาพพื้นที่ราบกว้างขวาง จึงเหมาะแก่การเลี้ยงปศุสัตว์ ตลอดทั้งสภาพพื้นดินที่มีลักษณะเป็นดินทรายซึ่งอุ้มน้ำได้ไม่ดี จึงทำให้พืชที่ขึ้นมีลักษณะเป็นทุ่งหญ้าและป่าโปร่ง จึงเป็นทุ่งเลี้ยงสัตว์ได้เป็นอย่างดี ทำให้มีการเลี้ยงโค กระบืออยู่โดยทั่วไปเป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่มีลักษณะการเลี้ยงปล่อยให้หากินเองหลังจากทำนาเสร็จแล้ว ดังเช่นที่สกลนครนั้น ทั้งเจ้าเมืองและราษฎรเมื่อพ้นจากการทำนา ก็จะปล่อยกระบือไปหากินอยู่บริเวณริมหนองหาร จนเมื่อถึงปีต่อไปจะทำนา จึงไปนำสัตว์มาใช้งาน โดยต้องให้เจ้าเมืองคือ พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร) ส่งคนไปเลือกเอาของท่านก่อน หลังจากนั้นราษฎรจึงจะไปเอาของตน ดังที่นายทอง โสบุญ ราษฎรบ้านเชียงเครือ ตำบลเชียงเครือ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร ได้กล่าวว่า “...บุญพระเวสแล้วเอาควายขึ้นใครเอาขึ้นก่อนโดนเมียข ของท่านมีเป็นร้อย ถ้าเอาขึ้นแล้วไปเอาควายเราขึ้นละจะจึงได้เอาทำนาเสร็จปล่อยลง ใครจับไม่ได้ มีอะไรก็ไม่กล้าพูด หลังขาด คนกลัวมากแม้แต่ลูกหลานท่านคนก็กลัว...”³⁶

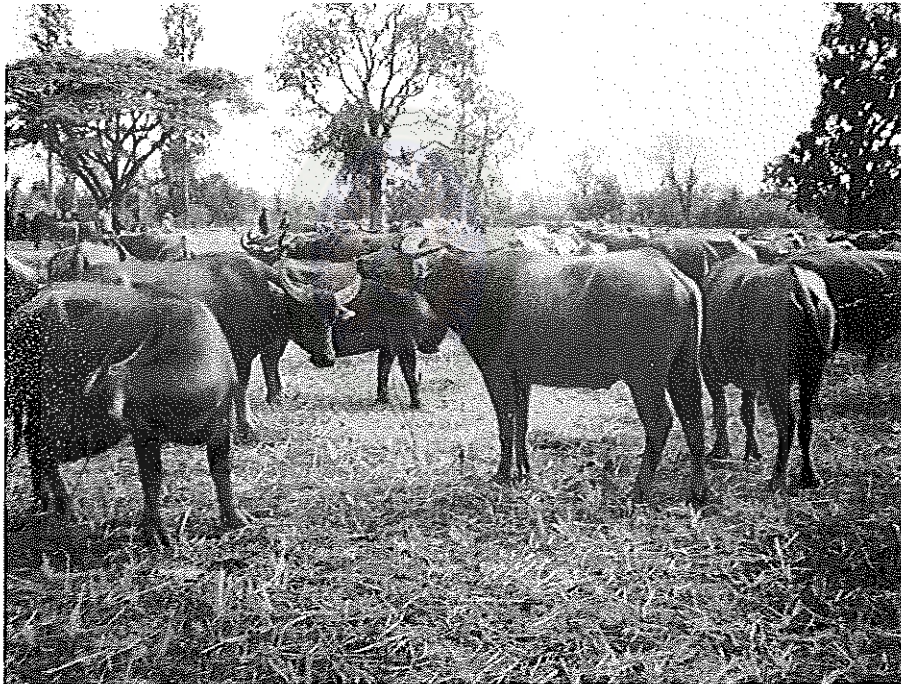
ภาพที่ 2.5 พระยาประจันตประเทษธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร)

ทิมา (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ,
2543, หน้า 218)

ภาคอีสานจึงมีการเลี้ยง โค กระบือ ช้าง ม้า อยู่โดยทั่วไปเป็นจำนวนมาก ดังเช่น
ที่ได้มีการสำรวจในปี พ.ศ. 2436 นั้น ปรากฏว่าที่เมืองนครราชสีมามีการเลี้ยงโค 80,223
ตัว กระบือ 36,947 ตัว ม้า 378 ตัว ปักธงชัยมีการเลี้ยงโค 2,765 ตัว กระบือ 3,787 ตัว
พิมายมีการเลี้ยงโค 15,171 ตัว กระบือ 5,482 ตัว จันทิกมีการเลี้ยงโค 3,114 ตัว กระบือ
1,082 ตัว นางรองเลี้ยงโคจำนวน 5,799 ตัว กระบือ 2,971 ตัว ไชยภูมิมีการเลี้ยงโค
จำนวน 10,501 กระบือ 9,016 ตัว บ้านหนึ่งณรงค์มีการเลี้ยงโคจำนวน 1,890 ตัว กระบือ
1,865 ตัว จัตุรัสมีการเลี้ยงโคจำนวน 2,079 ตัว กระบือ 2,889 ตัว บุรีรัมย์มีการเลี้ยงโค
จำนวน 4,765 ตัว กระบือ 3,894 ตัว ประโคนชัยมีการเลี้ยงโคจำนวน 2,216 ตัว กระบือ
1,622 ตัว พุทไธสงมีการเลี้ยงโคจำนวน 8,104 ตัว กระบือ 3,869 ตัว รัตนบุรีมีการเลี้ยงโค
จำนวน 2,774 ตัว กระบือ 2,609 ตัว ³⁷

นอกจากนี้ที่พิมายก็ได้มีการผสม โค กระบือ ร้อยเอ็ดมีการผสม โค กระบือ และเลี้ยงสุกรจำหน่ายมากขึ้น ที่บัวใหญ่มีการผสมโค กระบือ และเลี้ยงสุกรมากกว่าอย่างอื่น ที่ชนบท ทำอุเทน ราษฎรก็ทำการผสมโคขาย ³⁸

ที่อุบลมีการผสมโค กระบือ ม้า ³⁹ การที่ชาวอีสานได้มีการเลี้ยงโค กระบือกันมาก จึงเป็นแหล่งแรงงานสัตว์ที่มีความสำคัญต่อการขนส่งสินค้าและการทำนาเป็นอย่างยิ่ง และในท้ายที่สุดสัตว์เหล่านี้ก็เป็นสินค้าเองด้วย โดยมีนายฮ้อยต้อนลงมาขายที่ภาคกลางและเขมรในช่วงฤดูแล้ง เมื่อว่างเว้นจากการทำนาและสะดวกในการเดินทาง โดยมีสัตว์เหล่านี้เป็นสินค้าที่เดินไปได้เอง จึงเหมาะแก่ยุคสมัยที่ยังมีความไม่สะดวกอยู่มากในการขนส่งสินค้า

ภาพที่ 2.6 การเลี้ยงกระบือ ที่จังหวัดสกลนคร
(ถ่ายภาพเมื่อวันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2523)

การเลี้ยงสัตว์เหล่านี้บางครั้งก็มีปัญหาเกิดขึ้น ดังจากรายงานในการตรวจราชการ เมืองมุกดาหาร ของพระยาสุนทรบุรีรักษ์ ในระหว่างเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2444-กรกฎาคม พ.ศ. 2445 นั้นพบว่าบางหมู่บ้าน เช่น บ้านก้านั้น โค กระบือ เป็นโรคระบาดตายวันละมาก ๆ จนเจ้าของต้องพาหนีไปอยู่ในป่าในดง เพื่อให้พ้นจากเชื้อโรค ปรากฏว่าบางคนมี

โค กระบือ 9 ตัว 10 ตัว ก็ตายหมด ซึ่งทำให้พระยาสุนทรนุรักษ์คิดว่า การทำนาในปีนี้ ราษฎรจะไม่ใคร่ได้ทำเพราะกระบือที่จะหาซื้อและหาเช่าก็ไม่ทัน จึงได้ชี้แจงกับกำนัน ผู้ใหญ่บ้านว่าถ้าถึงเวลาไถนา ผู้ใดมีกระบืออยู่ก็ให้ช่วยผู้ที่ไม่มีกระบือไถบ้างตามสมควร อย่าให้ผู้ที่ไม่มีกระบือทิ้งนาเสีย ⁴⁰

กรณีหนึ่งที่เป็นปัญหาต่อการทำนา คือ มีผู้ร้ายทำการลักกระบือ ดังเช่นเมื่อพระยาสุนทรนุรักษ์เดินทางตรวจราชการไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ ในเมืองมุกดาหารนั้น ปรากฏว่าเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2447 หลวงวิเศษ กำนันตำบลสโสมสร ได้นำผู้ใหญ่บ้าน 8 คนมาหาแล้วว่าเดือดร้อนเรื่องผู้ร้ายลักกระบือชุกชุม ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 เจ้าของพลอไม่ใคร่ได้ โดยโจรผู้ร้ายมักลักไปทางเมืองยโสธรมากกว่าทางอื่น ถ้าเจ้าของตามพบในแขวงเมืองยโสธรมักจะต้องเสียค่าไถ่ เนื่องจากผู้ที่เอากระบือไว้ต่อสู้ว่าได้ซื้อมา เมื่อเจ้าของสัตว์อายุต่อกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านก็ไม่เป็นธุระ ดังนั้นพระยาสุนทรนุรักษ์จึงให้ปฏิบัติว่าเห็นใครได้ โค กระบือมา ไม่มีตัวพิมพ์รูปพรรณ ให้จับส่งเข้ามาทั้งคนและสัตว์ จับผู้ร้าย และของกลางได้จะให้รางวัล ตรวจตราคนเข้า-ออก และ โค กระบือ ให้แข็งแรง ⁴¹ ทำให้ทางราชการมีความพยายามที่จะแก้ปัญหาโจรผู้ร้าย โดยให้มีความเข้มงวดในการจัดทำ และตรวจตราตัวพิมพ์รูปพรรณ เมื่อมีการซื้อขายตลอดจนเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ ซึ่งจะมีด่านตรวจเป็นระยะ ในการซื้อขาย และลักขโมย โค กระบือนี้ บางครั้งเกี่ยวข้องกับชาวภูทอกหรือต๋องสู ซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ ทำให้เป็นปัญหายุ่งยากระหว่างประเทศมากยิ่งขึ้น

การทำหัตถกรรม

ราษฎรในภาคอีสานยังมีการทำหัตถกรรมไปด้วย เช่น ผู้ที่อยู่ในแถบภูเขาหรือที่สูงได้แก่ จังหวัดเลย ⁴² อําเภอหนองสูง อําเภอลําซะอี จังหวัดมุกดาหาร ⁴³ ก็จะทำการปลูกฝ้ายแล้วนำฝ้ายมากรอปั่นเป็นเส้นด้าย เพื่อทอผ้าไว้ใช้เอง ซึ่งต่อมาได้มีการนำผ้าต่างประเทศจากกรุงเทพฯ มาขายมากขึ้น โดยเฉพาะนครราชสีมาได้มีตลาดขายผ้า ทั้งผ้าลาวและผ้าเทศ โดยพ่อค้าชาวจีน ได้ใช้โคต่างและเกวียนบรรทุกมาจากจังหวัดสระบุรี ⁴⁴ ตลอดทั้งนำเส้นด้ายเข้าไปขายตามหมู่บ้านต่าง ๆ ด้วย ⁴⁵ ทำให้มีการปลูกฝ้ายลดน้อยลง ในภาคอีสานได้มีการปลูกหม่อนเลี้ยงไหมและทอผ้าไหมโดยทั่วไป แต่ละครอบครัวทอไว้เพื่อใช้เป็นสำคัญ โดยใช้สีจากธรรมชาติมาย้อม ได้แก่ มะเกลือ ซึ่งให้สีดำ แก่นขนุนให้สีเหลือง ครั่งให้สีแดง เป็นต้น ⁴⁶

ส่วนเครื่องมือในการทำนาจะเป็นเครื่องมืออย่างง่าย ๆ ชาวบ้านสามารถทำเองได้ โดยใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น เช่น ไร่ ทำจากไม้ประคู้ ซึ่งมีความแข็งแรงมาก⁴⁷ และเป็นทรัพยากรในท้องถิ่น ซึ่งทำการผลิตเอง นอกจากนี้ยังมีการนำเอาเครื่องมือมาจากท้องถิ่น เช่น ที่เมืองเชียงขวางและเมืองขึ้น คือ เมืองแสน เมืองเถิง เมืองสุย เมืองแสง เมืองก้ง มีการผลิตเครื่องมือโลหะชนิดต่าง ๆ เอง โดยนำมาทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ มีด 106 เล่ม ขวาน 110 เล่ม คาบ 12 เล่ม เสียม 26 อัน พลั่ว 33 อัน หอก 4 อัน เต้าเหล็ก 6 เต้า⁴⁸ บางครั้งเวลาเข้าเมือง กรมการเมืองจากหัวเมืองอีสานลงมาส่งส่วยหรือรับตราตั้งที่กรุงเทพฯ ก็ได้ซื้อเครื่องมือในการทำนาขึ้นไปใช้สอยในบ้านเมืองของตนด้วย เช่น ในปี พ.ศ. 2391 พระจันทร์สุริยวงษ์ เจ้าเมืองมุกดาหารได้ลงมาส่งส่วย ก็ได้ซื้อพานไถนากลับไปด้วย 200 อัน⁴⁹

ในภาคอีสานเองก็ได้มีการตีเหล็กเพื่อทำเครื่องมือต่าง ๆ เองด้วย บ่อเหล็กที่มีชื่อเสียงอยู่ที่อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย โดยช่างตีเหล็กจะทำการถลุงเหล็กเองโดยการทุบก้อนแร่ให้ละเอียด แล้วเอาเข้าไปสูบลอมไถหิน ได้โลหะเป็นก้อนแล้วจึงนำมาตี⁵⁰

ในเวลาต่อมานั้นการทำเครื่องมือโลหะเหล่านี้มีวิธีได้เหล็กนำมาตีเครื่องมือต่าง ๆ เปลี่ยนไป ดังเช่น นายผัด อรุณโณ ราษฎรบ้านดงบัง ตำบลดงบัง อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม เล่าว่ามีการตีเหล็กในหมู่บ้านโดยซื้อเหล็กแท่งจากพ่อค้าชาวจีนที่อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น แต่ได้เลิกทำมาประมาณ 50 ปีแล้ว⁵¹ และนางทองเลี่ยม เวียงแก้ว เล่าว่าเหล็กที่นำมาตีนั้นในระยะหลังใช้เหนบรถยนต์ ส่วนเหลือซื้อจากโคราช⁵²

ส่วนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมีบ่อเหล็กอยู่ในแขวงพงสาลี แขวงหลวงพระบาง หัวพันเชียงขวาง คำม่วน สาละวัน มีชาวเข่า แม้วชุดเอาเหล็กไปเผาถลุงตีเป็นมีด จอบ เสียม ง้าว ใช้สอยและจำหน่ายภายในหมู่บ้านและเมืองใกล้เคียง⁵³

ดังนั้นในภาคอีสานจึงมีการทำทั้งเกษตรกรรมและหัตถกรรม เพื่อใช้สอยและการแลกเปลี่ยนกันเป็นสำคัญ จึงมีลักษณะการทำมาหากินแบบพอเลี้ยงตัวเอง และนำส่วนที่เหลือจากการใช้สอยนั้น มาแลกเปลี่ยนกับตำบลอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง เช่น การนำข้าวมาแลกเปลี่ยนกับเกลือ ซึ่งจะทำให้การแลกเปลี่ยนโดยปกติจะแลกเปลี่ยนในอัตราข้าว 3 ส่วน แลกกับเกลือ 2 ส่วน หรือตามแต่จะตกลงกัน สังคมอีสานจึงเป็นสังคมที่มีลักษณะการช่วยเหลือและแบ่งปันกัน ทำให้ชาวอีสานสามารถมีชีวิตอยู่ได้ แม้ในบางพื้นที่จะมีปัญหาความแห้งแล้งและเป็นสังคมที่สามารถผลิตสิ่งของเครื่องใช้ที่เป็นเครื่องโลหะได้ด้วยตนเอง ทำให้เป็นสังคมที่สามารถพึ่งพาตนเองได้ แต่ชุมชนต่าง ๆ ในภาคอีสานและลุ่มแม่น้ำโขงก็มี

ความสัมพันธ์แลกเปลี่ยนค้าขายเครื่องมือโลหะเหล่านี้ด้วย

สภาพความเป็นอยู่ของผู้คนในภาคอีสานนั้นในบางครั้งก็ได้เกิดปัญหาขึ้น ได้แก่ ฝนแล้ง น้ำท่วม ราษฎรจึงต้องอพยพเพื่อหาอาหารและทำเลที่ดีเพื่อตั้งถิ่นฐานใหม่ นอกจากนี้การเกิดโรคระบาดก็ทำให้สัตว์ล้มตายไปมาก จึงเกิดการขาดแคลนแรงงานเพื่อใช้ในการเพาะปลูกขึ้น ปีจัญเหล่านี้ทำให้เกิดการขาดแคลนอาหาร ซึ่งหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสานส่วนใหญ่แล้วจะประสบปัญหาวิกฤตต่าง ๆ อยู่บ่อยครั้ง

การประสบปัญหาภาวะฝนแล้ง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปี พ.ศ.2386 ได้เกิดภาวะฝนแล้ง ทำให้ได้ผลผลิตข้าวลดน้อยลงไม่พอในการบริโภคตลอดปี ทำให้ทรงพระวิตกว่าราษฎรจะได้รับความอดอยากจึงทรงมีพระราชดำริว่า ข้าวฟ่าง ข้าวโพด ก็เป็นอาหารสามารถบริโภคแทนข้าวได้ จึงโปรดเกล้าให้มีสารตราขึ้นมาให้เจ้าเมือง กรมการ บอกรับยังกำนัน นายบ้าน นายอำเภอ ประกาศ ให้เจ้าเมือง กรมการ ราษฎรปลูกข้าวฟ่าง มันเทศ เผือก ข้าวโพด ให้มากทั่วกันทุกบ้านทุกตำบล ให้เจ้าเมือง กรมการเอาใจใส่ตรวจตราดูแลปลูก จนกว่าข้าวใหม่จะออก บ้านใดได้ปลูกเท่าไรให้บอกลงไป⁵⁴ การเกิดภาวะฝนแล้งทำให้มีข้าวเพื่อการบริโภคไม่เพียงพอทำให้มีความจำเป็นต้องพยายามแก้ไขปัญหานี้

ในปี พ.ศ. 2407 ได้เกิดความแห้งแล้งขึ้นที่เมืองสุรินทร์ โดยพระสุรินทรภักดี เจ้าเมืองได้กราบเรียนลูกขุน ณ ศาลาว่าต้นข้าวเหี่ยวแห้งไม่ได้เมล็ดข้าว ทำตามบ่อหนองก็แห้งไป ราษฎรขัดสนอดอยากกันดารนัก กินแต่กลอย เผือก มัน พาคกรอบครัวละทิ้งภูมิลำเนาบ้านเรือนไปอยู่ตามป่าดง แล้วหนีลงไปหากินที่แขวงเมืองจنگกัน เมืองพนมสกล เมืองสวายจิก เมืองนครเสียมเรียบ เมืองมณฑลบุรี เมืองพระตะบอง เป็นอันมาก ในปีต่อมา พ.ศ. 2408 ฝนตกบริบูรณ์ พระหลวงขุนหมื่นราษฎรตกกล้าปักดำทำนาแต่ก็ไม่มีข้าวปลูกทำได้ไม่เต็มพื้นที่ เก็บได้ 1 ส่วน เสีย 2 ส่วน จึงขอพึ่ง⁵⁵

ในปี พ.ศ. 2427 เมืองนครราชสีมา ทำนาได้ผล 1 ส่วน ไม่ได้ผล 10 ส่วน ราคาข้าวที่ราษฎรซื้อขายกันนั้นราคาเกวียนละ 10 ตำลึง ราษฎรจึงพากันอพยพครอบครัวทิ้งภูมิลำเนาไปหลายครอบครัว เมื่อถึงเดือน 6 ปีพ.ศ. 2428 ฝนตกประปรายไม่ทั่วถึง เมื่อมีเมฆฝนจะตกก็มีลมพายุพัดลอยไป ราษฎรพากันปิดน้ำ ทดน้ำ ในลำห้วยและคลองขึ้นใส่ท้องนาแต่น้ำเหนือไม่มีมา น้ำในลำห้วยก็ลดแห้งลงจึงไม่มีน้ำเข้าท้องนา ราษฎรที่ทำนาลุ่มริมลำห้วย

ริมคลองก็พากันวิดน้ำขึ้นใส่ท้องนาจึงตกข้าวกล้าได้ส่วนหนึ่ง ไม่ได้กล้าประมาณสิบส่วน ส่วนนาดอนนั้นไม่สามารถตกกล้าได้เลย ทั้งขุนนาง ราษฎรที่มีข้าวคงขุ่นฉางเล็กน้อยทำการซื้อขายแก่กันเป็นราคากว้างละซ้ง ราษฎรที่ขัดสนไม่มีข้าวรับประทาน เลี้ยงบุตร ภรรยา ก็พากันออกไปเที่ยวหาซื้อข้าวตามท้องที่แขวงเมืองลาว เมืองเขมรบ้าง ลงมาอยู่ในท้องที่ สระบุรี กรุงเก่าก็มีบ้าง ที่ยังตระเตรียมอพยพครอบครัวออกไปอีกก็มีเป็นอันมาก ซึ่งเมื่อเจ้าหน้าที่จะห้ามปรามไม่ให้อพยพก็มีปัญหา คือ ไม่มีข้าวให้ราษฎรบริโภค การเคลื่อนย้ายอพยพของราษฎรจึงยังสับสนกันอยู่ไม่เป็นปรกติทำให้เป็นปัญหา ไม่สามารถตรวจทำบัญชีได้⁵⁶

ในปี พ.ศ. 2429 นั้นทางเมืองมุกดาหารได้เกิดความแห้งแล้ง โดยพระจันทสุริยวงษ์ เจ้าเมือง อุบลราชธานี ราชบุตร กรมการเมืองได้มีบอกมาถึงพระศรีเสนา ปลัดบัญชี กรมมหาดไทย ฝ่ายเหนือ ขอได้นำบอกขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม สำเร็จราชการกองทัพใหญ่ พระยาราชวรานุกุล มีใบบอกให้หาข้าวใส่ฉางบ้านพันลำให้ทันกำหนด 1 เดือน แต่เมืองมุกดาหารเกิดความแห้งแล้ง ราษฎรทำไร่นาไม่เต็มบริบูรณ์ได้ข้าวน้อย บ้านเมืองเกิดการอดอยากเป็นอันมาก เพี้ยสุโข โพร่ ถือนั่งถือกุมเงินขึ้นมาซื้อข้าวกับเจ้าเมือง กรมการเมืองโพนพิสัยไปขึ้นฉางบ้านพันลำ เจ้าเมือง กรมการเมืองโพนพิสัยมีหนังสือให้ไปซื้อกับราษฎร บำเมือง โพนพิสัย ได้ข้าว 400 ถัง ได้ข้าวเปลือก 800 ถัง กรมการเมืองหนองคาย แต่งทนายออกไปเอาข้าวคืนหมดแล้วคืนเงินให้ ข้าวจึงไม่ครบตามจำนวน จึงไปจัดหาซื้อข้าวเมืองหนองหาร ได้ข้าวสาร 340 ถัง จะเอาไปขึ้นฉางบ้านพันลำ⁵⁷

พ.ศ. 2432 ราษฎรในท้องที่เมืองอุบลฯ เขมรราชและเมืองขึ้นได้ผลเมล็ดข้าวน้อย ไม่เหมือนทุกปี เมล็ดข้าวที่ได้ก็ลีบเป็นส่วนมาก ข้าวไม่พอรับประทาน ราษฎรพนาบุตร ภรรยา อพยพไปเที่ยวหาข้าวตามเมือง ศรีสะเกษ ยโสธร สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด สกลนคร กาฬสินธุ์ หนองหาร วันละสามสิบ สิบครอบครัว เมล็ดข้าวที่จะจ่ายให้ข้าหลวง ทหาร รับประทานอย่างทุกปีก็มีไม่พอ พระยาราชเสนา ปลัดทูลฉลองกรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี จึงขอพระบรมราชานุญาตแบ่งข้าวคงเมืองยโสธรมาไว้สำหรับจ่ายให้ข้าหลวง ทหารนายไพร่รับประทาน เพราะตามธรรมเนียมหัวเมืองลาวนั้นไม่ได้เก็บเงินค่าเท่ากับราษฎร เจ้าเมืองท้าวเพี้ยกรมการเมืองขอเฉลี่ยเก็บข้าวกับตัวเลขคนละ 2 - 3 ถังไว้รับราชการทุกเมือง⁵⁸

ภาวะขาดแคลนข้าวเนื่องจากภาวะแห้งแล้งนี้แม่เมื่อต้องเกณฑ์ข้าวเพื่อมาเป็นเสบียงในการทำศึกช่อกี่เป็นปัญหาที่ยุ่งยาก ดังที่พระยาสุริยเดชวิเสศศุทธิทศทิวไชยปลัด ได้มีหนังสือมากราบเรียน พลหัวเจ้าท่านลูกขุน ณ ศาลาว่า ได้ซื้อข้าว เก็บไว้ที่หนองคาย เพราะว่าศึกช่อกี่เมื่อกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสด็จกลับลงมากรุงเทพฯ ก็ไม่พอใช้จ่าย จึงทำให้พระยาประทุมเทวภิบาล เจ้าเมืองหนองคายแต่งท้าวเพี้ยกรมการออกเที่ยวซื้อข้าวตามเมืองหนองคาย ก็ไม่พอจะใช้จ่ายในกองทัพ ราคาข้าวที่เมืองหนองคาย ข้าวเหนียว เกวียนละ 7 ตำลึง 2 บาท ข้าวเจ้าเกวียนละ 10 ตำลึงท้าวเพี้ย ราษฎรในเมืองหนองคายไม่มีข้าวค้างขังที่บ้านเรือน เพราะเมื่อฝนปี พ.ศ. 2432 แล้ง จึงได้ออกเที่ยวหาซื้อข้าวที่หนองหาน เมืองชลบท ขอนแก่น ได้ส่งข้าวคงเมือง ข้าวจัดซื้อ ข้าวน้ำใจมาให้⁵⁹

นอกจากนี้แล้วจากสารตราเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาราชเสนาข้าหลวงเมืองอุบลฯ ตามที่ได้มีใบบอก ลงวันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2432 ได้แต่งข้าหลวงตรวจข้าวที่ราษฎรทำนาในเมืองอุบลฯ เมืองเขมราฐและเมืองขึ้นว่า ได้ทำอะไรจะได้เก็บข้าวจ่ายราชการ ปรากฏว่า ราษฎรทำนาได้ผลน้อยกว่าทุกปีไม่พอรับประทาน ราษฎรพานูตร ภรรยา อพยพครอบครัวไปตั้งทำมาหากินอยู่ตามเมือง ศรีสะเกษ เมืองยโสธร เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองสกลนคร เมืองกาฬสินธุ์ เมืองหนองหาร วันละสามสิบลีบลีบลีบลีบลีบลีบลีบลี เพราะเมืองเหล่านี้ทำนา 4 ส่วน ได้ผลเมล็ดข้าว 2-3 ส่วน จึงขอแบ่งไว้ใช้ในราชการ⁶⁰

ในปี พ.ศ. 2432 และ พ.ศ. 2433 ที่อุบลราชธานีนั้น ราษฎรได้ผลเมล็ดข้าวไม่บริบูรณ์ พวกขึ้นซื้อขายแลกเปลี่ยนรับประทานจนจะหมด ถ้าใน พ.ศ. 2434 มีฝนตกต้องตามฤดูกาล ราษฎรจะได้ทำนาเต็มพื้นที่แต่ก็ไม่มีพันธุ์ข้าวปลูก พระภักดีณรงค์ ข้าหลวงที่ 2 ประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ จึงขอพระราชทานอนุญาตเอาเงินช่วยจัดซื้อข้าวเปลือกให้ราษฎรทำพันธุ์ ถ้าราษฎรทำนาได้ข้าวให้ใช้ข้าวตามบัญชีที่ได้รับไปแล้วจะจำหน่ายข้าวเก็บเงินหลวงให้ครบตามจำนวนเดิม กับขอพระราชทานให้ข้าหลวงผู้ช่วยราชการ ไปจัดการให้นายกอง ปลัดกองที่คุมเลกกองด่านทำนาที่เมืองพิน พระภักดีณรงค์จะจัดโค กระบือซึ่งพลัดหลงไม่มีเจ้าของ เอามาเป็นของหลวงส่งไปไหนให้พอจะได้ข้าวไว้จ่ายราชการเลี้ยงพลทหารรักษาด่านต่อไป ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการอนุญาต อุดหนุนให้ราษฎรทำนาให้เต็มกำลัง เเสบียงอาหารก็เป็นกำลังแก่ราชการให้พระภักดีณรงค์คิดผ่อนผัน เอาเงินช่วยจัดซื้อข้าวเปลือกจ่ายให้ราษฎร ทำนาให้เต็มพื้นที่เป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองตามสมควร⁶¹

พระยาวิเศษภักดีเข้าเมืองและกรมการเมืองศรีสะเกษได้มีหนังสือรายงานว่าเป็นปี พ.ศ. 2432 – 2434 ได้เกิดฝนแล้งราษฎรทำนาไม่ได้เต็มพื้นที่ ราษฎรได้รับความอดอยาก ต้องพากันกู้เงินช่วยเหลือของหลวงเมืองศรีสะเกษไปซื้อข้าวเพื่อนำมารับประทานหลากหลายและ ในปี พ.ศ. 2434 นี้ฝนก็แล้ง ราษฎรทำนาไม่ได้ผลจึงได้รับความอดอยาก พากันอพยพ ครอบครัวหนีไปอยู่เมืองขอนแก่น กาฬสินธุ์ ชลบท พระยาวิเศษภักดีก็พยายามแก้ปัญหา โดยจะขอยืมเงินช่วยเหลือของหลวงซื้อข้าวแจกราษฎรที่อดอยากและจะเก็บเงินใช้คืนเงินช่วยเหลือของหลวงให้ครบตามจำนวนเมื่อถึงฤดูทำนาและได้ข้าวบริบูรณ์⁶²

จากปัญหาที่มีฝนแล้งติดต่อกันมา 2 ปีแล้ว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2432 – 2433 ทำให้ ราษฎรทำนาไม่ได้ข้าวเต็มบริบูรณ์ ราคาข้าวจึงแพงราษฎรอดอาหารทำให้ต้องรับประทานรำ แกลบอ่อนและของป่าต่าง ๆ ดังนั้นเมื่อถึงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2434 ฝนตกพอควรที่ ท้าวเพี้ย ราษฎรจะทำนาได้จึงขอลาเลิกศาลไปทำนา เนื่องด้วยราชบุตร ท้าวเพี้ย กรมการ ผู้ใหญ่ ผู้น้อย ราษฎรเมืองอุบลฯ และเมืองต่าง ๆ ที่เป็นตุลาการ เป็นคู่ความ โจทย์ จำเลย ซึ่งมีคดีเกี่ยวข้องกับอยู่ในศาลเมืองอุบลฯ จึงได้ทำหนังสือร้องต่อพระภักดีณรงค์ กรมมหาดไทย ข้าหลวงที่ 2 ประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อกราบบังคมทูลว่าปีนี้ฝนตกต้อง ตามฤดูพอทำนาได้จึงขอพระบรมราชานุญาตให้ท้าวเพี้ย กรมการ ราษฎร โจทย์ จำเลย ทำหนังสือคัดนัดศาลไว้ให้เลิกศาลไปทำนา ตั้งแต่วันที่ 15 กรกฎาคม ถึง วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2434 หลังจากนั้นให้ทุกคนที่มีคดีมาพร้อมกันที่ศาลจะได้พิจารณาคดีต่อไป⁶³

จากการที่เกิดภาวะฝนแล้งตั้งแต่ปี พ.ศ. 2432 ทำให้ขาดแคลนข้าวจึงเกิดมีผู้ร้าย ย่องเบียดข้าวในยุ้งฉางของท้าวเพี้ย ราษฎรหลายตำบลซึ่งกรมการเมืองได้ออกสืบสวนจับตัว ผู้ร้ายที่ทำการลักข้าว ปล้นข้าว ลักโค กระบือ ได้ตัวพิจารณารับเป็นสัจย์บ้าง ไม่ได้ตัวบ้าง⁶⁴

นอกจากนี้ยังไม่มีผู้ใดบรรทุกข้าวเข้ามาขายในเมืองอุบลราชธานีทำให้ข้าวในฉาง หลวงที่ได้จัดซื้อไว้ในปี พ.ศ. 2433 ได้จ่ายใช้ในราชการจนจะหมดสิ้นแล้ว พระภักดีณรงค์ ข้าหลวงที่ 2 ประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือจึงได้มีบอกลงไปยังพระยาราชเสนา ข้าหลวงที่ 1 ซึ่งไปจัดราชการหัวเมืองลาวกลาง ณ เมืองนครราชสีมา ให้นำขึ้นกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ขอได้โปรดให้ลูกค้าบรรทุกข้าวเปลือก ข้าวกล้องไปขายที่เมืองอุบลฯ เพราะราษฎรจะไปจัดซื้อข้าวก็ไม่มีโค เกวียนจะบรรทุกข้าว ส่วนผู้ที่มีโค เกวียนก็ได้ไปเที่ยวบรรทุกข้าวตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นอันมาก ส่วนลำน้ำมูล และลำน้ำภาชียังมีพอลเดินเรือได้ พระภักดีณรงค์จึงจะใช้เรือกลไฟและเรือต่าง ๆ ไปบรรทุก ข้าวที่เมืองนครราชสีมาและเมืองต่าง ๆ พร้อมทั้งได้แต่งตั้งให้ท้าวเพี้ยกรมการไปจัดซื้อข้าวที่

เมืองมหาสารคาม เมืองสุวรรณภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ หนองคาย โพนพิสัย ท่าอุเทน ไชยบุรี นครพนม มุกดาหาร สกลนคร ตลอดจนจะจัดเกวียนไปบรรทุกข้าวที่บ้านท่าแขก เนื่องจากมีราษฎรจากหัวเมืองที่อยู่ริมฝั่งลำน้ำโขง ได้ล่องแพนำข้าวเข้ามาขายที่บ้านท่าแขก⁶⁵

จากภาวะความอดอยากที่เกิดขึ้น ทำให้ทั่วเพี้ยกรมการ ในเมืองเขมราฐพากันอพยพไปอยู่หัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นจำนวนมาก เพราะข้าวมีราคาแพงและไม่มีการรับประทาน ทำวจิตยะว่าที่พระเทพวงษา ผู้ว่าราชการเมืองเขมราฐและกรมการเมืองก็จัดสนด้วยเสบียงอาหารจึงจะขอผู้เงินช่วยของหลวงเมืองเขมราฐ ที่พระภักดีณรงค์ข้าหลวงที่ 2 ได้เก็บรักษาไว้ที่เมืองอุบลราชธานีเป็นจำนวน 20 ชั่งไปซื้อข้าวรับประทาน⁶⁶

จากสภาพขาดแคลนข้าวที่เกิดขึ้นนี้ทำให้กรมการเมืองพยายามแก้ปัญหา ดังที่พระภักดีณรงค์กรมมหาดไทย ข้าหลวงที่ 2 ประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ได้กราบบังคมทูล ดังนี้ “ถึงเดือนสิงหาคม ร.ศ. 110 ลำน้ำพมูลและลำน้ำกาซิมิน้ำมากขึ้นเรือแพที่บรรทุกข้าวจากหัวเมืองต่างๆ ล่องมาได้ถึงเมืองอุบล ข้าวเปลือกเหนียวซื้อขายกันหนัก 2 หาบ ราคา 4 ตำลึง 2 บาท เป็นข้าวสารราคาถึงละ 2 บาท 52 อัฐ 1 โสฬส จะได้ใช้เรือกลไฟไปบรรทุกข้าวที่เมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม เมืองกาฬสินธุ์ กะมะลาไสย ในเดือนกันยายน ร.ศ. 110”⁶⁷ การขาดแคลนข้าวทำให้ เมื่อวันที่ 5 มิถุนายน – 20 สิงหาคม 2434 ทางเมืองอุบลราชธานีได้มีการให้ทั่วเพี้ย กรมการ ตรวจการผลิตข้าวของราษฎรที่ทำข้าวไร่ นาป่า ในเขตแขวงเมืองอุบลราชธานีพบว่าฝนตกต้องตามฤดูกาลพอสมควร ข้าวไร่ นาป่า ได้ผลประมาณกึ่งหนึ่ง แต่ข้าวในพื้นที่เมืองไม่มีจะซื้อขายกันเพราะน้ำในลำน้ำมูล ซิมิน้อยทำให้เรือ แพ ที่บรรทุกข้าวจากหัวเมืองต่างๆ ไปขายที่เมืองอุบลราชธานีนั้นยังไม่สามารถทำได้ ราคาข้าวในเมืองอุบลฯ จึงซื้อขายกันในเดือนกรกฎาคม โดยข้าวเปลือกเหนียว หนัก 2 หาบ ราคา 4 ตำลึงถึง จากภาวะขาดแคลนข้าวนี้ทำให้มีผลมาถึงนักโทษด้วย โดยทำววิจิตรอักษร พนักงานฉางข้าวหลวงคุมนักโทษดำข้าวเปลือกหนัก 2 หาบ ได้ข้าวสารต้น ปลายปนคละกันได้ 5 ถึง 17 ทะนาน คิดเป็นข้าวสารเจ้าถึงละ 3 บาท 26 อัฐ 80 เบี้ย ข้าวสารเหนียวถึงละ 3 บาท 4 อัฐ 90 เบี้ย และให้ใช้ร่ำปนกับข้าวจ่ายให้นักโทษรับประทาน⁶⁸

นอกจากนี้พระภักดีณรงค์ กรมมหาดไทย ข้าหลวงที่ 2 ประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวความว่า ได้แต่งให้ทั่วเพี้ย กรมการทำบัญชีตรวจทั่วเพี้ย ราษฎรซึ่งทำข้าวไร่ในต้นฤดู เขตแขวงเมืองอุบลราชธานี นับตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน ถึง วันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2434 มีฝนตก

7 ครั้ง ครั้งหนึ่ง ๆ ฝนตกนาน 1 ชั่วโมง 10 นาที อีก 6 ครั้ง ตกน้อยเป็นแห่ง ๆ ไม่ทั่วกัน แผ่นดินแห้งแล้งน้ำบ่อในเมือง นอกเมือง แห้งไม่มีน้ำใช้โดยมาก ต้นหมากขนาดใหญ่ที่มีผลแล้วและพันธุ์ผักต่าง ๆ ตายหลายแห่งหลายตำบล ราคาข้าวในเมืองอุบล ฯ ซึ่งราษฎรซื้อขายกัน ข้าวเปลือกเจ้าน้ำหนัก 2 หาบ (120 ก.ก. หรือ 1 แส่น) ราคาแสนละ 3 ตำลึง ข้าวเปลือกเหนียว หนัก 2 หาบ คิดแสนละ 2 ตำลึง 3 บาท ข้าวสารเจ้าถึงหนึ่ง 20 ทะนาน ราคาถึงละ 3 บาท 3 สลึง 5 อัฐ 76 เบี้ย ข้าวสารเหนียวถึงละ 3 บาท 3 สลึง 1 อัฐ 28 เบี้ย ราคาข้าวในเขตแขวงเมืองอุบล ฯ ยังเพิ่มราคาทุกวันเพราะฝนแล้งและไม่มีผู้บรรทุกข้าวเข้าไปขายในเมืองทำให้ท้าวเพี้ย ราษฎรที่ขัดสนยากจนได้รับความเดือดร้อนอดอาหารรับประทานต้องกินกล้วย บุก กลอย รำ และต้องอพยพครอบครัวไปหาข้าวตามหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ท้าวเพี้ย ราษฎรที่มีเงินต้องไปซื้อข้าวตามหัวเมืองต่าง ๆ บรรทุกเกวียน โคต่างเดินทางระยะไกล ระหว่างเดินทางกลับมานั้นผู้ที่ไปบรรทุกข้าวมาก็รับประทานมาตามระยะทาง ข้าวจึงหมดไปถึงหนึ่งบ้าง เกินกว่าถึงหนึ่งบ้าง จึงทำให้ได้ข้าวมาเมืองอุบล ฯ น้อยไม่พอซื้อขายกัน ถ้าผู้บรรทุกข้าวไปน้อยคนก็ถูกผู้ร้ายตีปล้นเอาช้าง ม้า โค กระบือ และข้าวเนื่อง ๆ ⁶⁹

นอกจากนี้เมื่อปี พ.ศ. 2433 ได้เกิดฝนแล้ง ทำให้ท้าวเพี้ย ราษฎรเมืองเชียงแตงเกิดความอดอยาก โดยหลวงเทพนทร์ ตูลากร หลวงบุรินธามาตย์ ข้าหลวงรักษาราชการกรมการเมืองเชียงแตง ได้มีบอกมายังจำปาศักดิ์ว่า ตรวจสอบท้าวเพี้ย ราษฎรในเมืองเชียงแตงไม่บริบูรณ์ขัดสนยากจนมาก ชูคมัน กลอย มาเจือปนอาหารรับประทาน บางพวกที่ขวยขอข้าวสุก ข้าวสารตามที่พักข้าหลวงและบ้านเจ้าเมือง กรมการเมืองผู้ใหญ่อยู่เนื่อง ๆ เจ้าเมืองกรมการเมืองว่าเมืองเชียงแตงพื้นที่ทำไร่นามีน้อยและอาศัยทำนาด้วยน้ำฝน ถ้าฝนบริบูรณ์จึงจะเพาะปลูกได้ผลเมล็ดข้าว เมื่อปี พ.ศ. 2433 ฝนไม่มีต้นข้าวเสียหลายส่วน ได้ผลเมล็ดข้าวน้อยไม่พอรับประทานราษฎรพากันซื้อข้าวสารรับประทาน บางพวกที่มีกำลังก็ได้รับจ้างเข้าหูนกันค้าขายเป็นครั้งคราวและเที่ยวตัดต้นไม้ทำเสา กระดาน ชูคเรือเพื่อขาย แต่ก่อนนั้นได้อาศัยผ้าขาว ผ้าแดงและสิ่งของต่าง ๆ ไปแลกข้าวตามบ้านเช่า แต่ปีนี้ไปเที่ยวหาซื้อเสบียงอาหารตามบ้านชาวข่าบางตำบลชาวข่าก็ยอมขายแลกเปลี่ยนให้ได้ข้าวสารมา ที่ข่าไม่ให้เข้าบ้านก็มีเพราะเกรงว่าชาวลาวจะพาความไข้ (ฝีดาษ) มาให้ พวกจีน เขมร เขกจามนอกพระราชอาณาเขตบรรทุกข้าวสารกล่องมาขาย ราษฎรพอมีกำลังได้ซื้อรับประทาน พวกเมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองศรีทันดรและเมืองอื่น ๆ ก็ลงไปซื้อเนื่อง ๆ ราคาข้าวสารกล่องซื้อขายกันหาบขั่งเงินหาบละ 10 บาท ตวงด้วยทะนานหาบหนึ่งได้ข้าวสารกล่อง 4 ถึง 10 ทะนาน

ราษฎรที่ขัดสนเจ้าเมือง กรมการได้เกื้อกูลอุดหนุนเจ้าเมืองบ้างเพราะเจ้าเมืองกรมการมีกำลังน้อยพอแต่ได้ประคองตัว ท้าวเพี้ย ราษฎรที่ต้องรับประทานอาหารปนมัน กลอย ประมาณ 2 ใน 3 ราษฎรที่หมดกำลังไม่มีสิ่งของขายเพื่อซื้ออาหารรับประทานก็พากันทิ้งบ้านเรือนไปนอนค้างตามป่าหามัน กลอยรับประทาน เมืองเชียงแตงเป็นเมืองหน้าด่านปลายพระราชอาณาเขตต่อเขมรนอก ราษฎรพูดภาษาเขมรได้มาก ทุกวันนี้เขมร แยกจามนอกพระราชอาณาเขตมาพักจอดเรืออยู่หลายพวก บางทีมีสินค้าผ้าขาว ผ้าแพรต่าง ๆ มาจอดขายไปมา คู่กันเคยรักชอบกับชาวเมือง ถึงขายสินค้าหมดแล้วก็ไม่อยากจะกลับไป การค้าไม่ได้มุ่งที่การหากำไรอย่างเดียว แต่ผูกไมตรีกับราษฎรชาวเมืองให้รักใคร่หมายประโยชน์ยึดไป ภายหน้า กรมการออกเงินซื้อข้าวแจกราษฎร ครั้งแรกมีราษฎรมารับ 200 กว่าคน ข้าวไม่พอแจกต้องซื้อเพิ่มและประกาศให้ราษฎรรู้ มีคนมารับแจก 500 กว่าคน⁷⁰

ชาวบ้านที่หาข้าวกินไม่พอดึงหามัน กลอยหุงปนมีประมาณส่วนหนึ่ง ที่หาข้าวได้บ้างเล็กน้อยก็ได้ปนมัน กลอย หยวกกล้วย เปลือกแฟงหุงรับประทาน 2 ส่วน ราษฎรชาวบ้านและในเมืองที่ยากแค้นมีสิ่งของเล็กน้อยก็เก็บจำหน่ายขาย ซื้อรับประทานหมดแล้วก็จะทิ้งบ้านเรือนออกเที่ยวนอนค้างตามป่าหาเผือก มัน กลอย และกลับมาอนบ้านเรือนบ้างประมาณ 2 ส่วน เพราะมัน กลอยน้อยลงหาซุกกันทั่วไป เมื่อเดือน เมษายน – พฤษภาคม ฝนไม่มีราษฎรทำไร่ข้าวโพดและผลไม้อื่นพอเป็นต้นก็แห้งไป เมื่อมาถึงเดือน มิถุนายน พ.ศ. 2434 มีฝนพอจะทำไร่นาได้แต่มีปัญหา คือ ผู้ที่มีเมล็ดพันธุ์ข้าวที่จะทำการเพาะปลูกต่อไปมีน้อยคน⁷¹

นอกจากนี้ที่เมืองศรีทันดร ก็เกิดความอดอยากจนราษฎรไม่สามารถทำบุญตักบาตรได้ ทำให้พระภิกษุสงฆ์ขาดแคลนอาหาร จนทางราชการต้องแก้ปัญหาด้วยการเอาข้าวในคลังหลวงออกมาจ่าย ดังที่ขุนมหาวิไชย ปลัดกรมมหาดไทย ดำรวจภูธรซ้ายข้าหลวงรักษาราชการเมืองศรีทันดร ได้มีหนังสือมาเรียนพระพิศณุเทพ ข้าหลวงที่ 2 ว่าการแทนข้าหลวงที่ 1 เมืองนครจำปาศักดิ์ ความว่า

“...ราษฎรทำนาไม่ได้ผลเมล็ดข้าว พากันอดอยากเป็นอันมาก พระภิกษุสงฆ์ทุกวัดบิณฑบาตไม่ได้บ้างหาได้บ้าง เทียวไปหาจ้งหันหาใครจะได้ ไม่เป็นการระส่ำระสายอยู่ ไม่เป็นอันที่จะเล่าเรียนสวดมนต์ถาวนา ขุนมหาวิไชย ปลัดกรมมหาดไทย ดำรวจภูธรซ้าย ข้าหลวงรักษาราชการเมืองศรีทันดร กับผู้ว่าราชการเมือง ท้าวเพี้ย กรมการเห็นพร้อมกันเอาข้าวในคลัง

เมืองร้อยล้งออกเฉลี่ยถวายพระภิกษุสงฆ์ตามบรรดาศักดิ์ในเขตแขวงเมือง
สี่พันคร”⁷²

ในปี พ.ศ. 2446 ได้เกิดความแห้งแล้งขึ้นทำให้มีราษฎรจากแขวงมณฑลอิสาน
และมณฑลปราจีนบุรี ได้อพยพเข้ามาอยู่ในท้องที่บุรีรัมย์ 206 ครัว และที่อำเภอประโคนชัย
5 ครัว เนื่องจากบ้านเดิมเกิดความแห้งแล้งขาดเสบียงอาหาร ซึ่งทางราชการได้แก้ปัญหาโดย
ให้อำเภอเป็นธุระอุดหนุนให้ราษฎรเหล่านั้น ได้มีที่ไถนาหาเลี้ยงชีพตามสมควรและได้จัดการ
ปกครอง โดยให้มีการจัดตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ขึ้นเพื่อทำการปกครอง⁷³

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการ
มณฑลอิสาน ได้โทรเลขลงวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2446 มาทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุน
สมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ความว่าเรื่องฝนแล้ง ข้าวแพง โค กระบือ เป็นโรคตาย
เวลานี้สงบและราคาข้าวก็ลดลงแล้ว ทั้งฝนปีนี้ถูกต้องตรงฤดูกาล แต่เหตุที่ทำให้ทำนา
ได้ผลน้อยไปนั้นก็เพราะโค กระบือตายไปเสียโดยมาก และพระวงษ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนา
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร ได้รายงานว่ามีข้าวเก่าราษฎรซื้อขายกันราคายังแพงอยู่เพราะ
ข้าวใหม่ยังไม่ได้⁷⁴

นอกจากนี้แล้วสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ยังได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง
ความเดือดร้อนของราษฎรเมืองสกลนครว่า ได้อพยพครอบครัวไปอยู่ต่างเมืองและบางคน
ถึงกับอดข้าวตาย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชกระแส

“...จะต้องหาทางอุดหนุนบ้าง ینگเสียน่ากลัวจะเกิดความลำบากไปหลายปี...”⁷⁵
ในเรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ได้กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการว่า
ได้ทราบจากหลวงพิไสยสิทธิกรรม ข้าหลวงบริเวณสกลนครว่า ระหว่างทางที่เดินไปเมือง
สกลนคร เห็นโค กระบือ ตามเมืองรายทางล้มมาก ฝนก็แล้ง ข้าวแพงยิ่งกว่าทุกปี ครั้นมี
ฝนตกพอทำนาได้ ราษฎรก็ไม่มีกระบือจะไถนาปล่อยกร้างแทบทุกตำบล ราษฎรในเมือง
สกลนครอพยพครอบครัว ไปอยู่ต่างเมืองและตายด้วยความอดอาหารหลายคน ราษฎรที่
ขัดสนก็เกิดลักขโมยกันขึ้นเนื่อง ๆ หลวงพิไสยสิทธิกรรมจึงได้สั่งให้นายอำเภอเมืองรายงาน
ชี้แจงเรื่องราษฎรอดอยากเข้าไปยังมณฑลเพื่อจะได้จัดป้องกันมิให้ราษฎรได้รับ
ความเดือดร้อน⁷⁶

ส่วนในมณฑลอิสานนั้นได้เกิดเหตุการณ์ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ว่าได้รับโทรเลขจากพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ลงวันที่ 31 กรกฎาคม พ.ศ. 2446 ว่า ข้าวแพง ผู้คนอพยพหลายแห่งหลายพันคน เพิ่งมีฝนเมื่อเข้าพรรษาแล้วนี้ และทรงเห็นว่าเมื่อเป็นฤดูฝนคงจะได้ผลดี แต่มาเสียที่กระบืออึดมากกว่าทุกปีทำให้กำลังของการทำนายน้อยไป” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้รับลิจิตพระญาณรักจิต เจ้าคณะมณฑลอิสาน ลงวันที่ 12 กรกฎาคม 2446 ว่า ราคาข้าวในมณฑลอิสานตลอดจนถึงฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ในปี พ.ศ. 2446 นี้แพงขึ้นมาก คือเมื่อเดือนเมษายน ราคาข้าวเปลือกหนัก 30-40 ชั่ง/1 บาท เมื่อเดือน พฤษภาคม หนัก 20 ชั่ง/1 บาท เดือนมิถุนายน หนัก 10 ชั่ง/1 บาท ในเดือน กรกฎาคม ราคาข้าวขึ้นถึง หนัก 5 ชั่ง/บาท และยังคงแพงขึ้นไปอีกเท่าไรไม่ทราบ

สัตว์พาหนะ โค กระบือ ก็ล้มเกือบจะไม่มีทำนาและมือหิวอดกโรคเกิดขึ้นหลายตำบล ฝนก็ไม่สู้จะมี ตกเป็นบางแห่ง ราษฎรได้ลงมือทำนาบ้างแล้วและที่ยังไม่ได้ตกกล้าก็มีหลายตำบล พืชพันธุ์ที่ราษฎรได้เพาะปลูกลงไว้แล้วตายเสียเพราะแล้งโดยมาก พวกนักวิตกถึงเรื่องข้าวแพงและจะทำนาไม่ได้เต็มที่ พวกที่ไม่บริบูรณ์อยู่แต่เดิมต้องเที่ยวขอทานนับด้วยพันคน ทั้งพระสงฆ์ สามเณรก็ขัดสนด้วยการบิณฑบาตต้องสึกมากเป็นที่น่าสังเวชอย่างยิ่ง และบริเวณร้อยเอ็ด มีผู้ร้ายชุม พระญาณรักจิตก็ถูกผู้ร้ายย่องเบียดเครื่องบริวารไปบ้าง⁷⁸

เนื่องจากความสำคัญในการต้องหาทำเลที่ทำมาหากินทำการเพาะปลูกได้ดี มีน้ำพอเพียงจึงทำให้มีการอพยพของราษฎร ดังเช่นในระหว่างเดือน สิงหาคม ถึง มีนาคม พ.ศ. 2451 (ขณะนั้นถือเดือนเมษายนเป็นเดือนขึ้นศักราชใหม่) ราษฎรเมืองร้อยเอ็ด มณฑลอิสานได้อพยพครอบครัวมาตั้งอยู่ในท้องที่เมืองขอนแก่น รวมราษฎรชายหญิง 851 คน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเห็นว่าเป็นการแปลกประหลาดอยู่จึงได้มีโทรเลขกราบทูลถามไปยังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างประเทศองค์มณฑลอิสานจึงได้รับคำตอบว่า การที่คนเมืองร้อยเอ็ดอพยพไปอยู่เมืองขอนแก่นนั้นไปเพราะพที่นาดี และพระยาศรีสุริยราชวรานุวัฒน์ ข้าหลวงเทศภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร ได้มีจดหมายถึงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า ราษฎรที่อพยพครอบครัวมานั้นเป็นด้วยภูมิลำเนาซึ่งอยู่แต่เดิม ได้ผลไม่สู้บริบูรณ์ เห็นที่

เมืองขอนแก่น พอจะทำได้จึงได้พากันอพยพมา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ ได้เคย ไปเห็นท้องที่แล้วเห็นจริงว่าการที่คนอพยพมาเมืองขอนแก่นก็เพราะ
ข้าหลวงประจำเมืองได้ทำ ทำนบกั้นน้ำขึ้น ที่นาดีกว่าทางเมืองร้อยเอ็ด ⁷⁹

ส่วนทางอำเภอด่านซ้าย แขวงเมืองเลยนั้นก็ให้เกิดความแห้งแล้งทำนาไม่ได้ผลมา
3 ปีแล้วนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2451 – 2453 ราษฎรจึงมีความยากจนอดคัดขาดคนอพยพไป
อยู่ในท้องที่อื่นเป็นอันมาก ได้แก่ ท้องที่อำเภอนครไทย บ่อแตนและแขวงภูเขียวเป็นต้น
ซึ่งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เห็นควรลดอัตราเงินค่าราชการในท้องที่อำเภอด่านซ้าย
ซึ่งเก็บอยู่คนละ 3 บาทลง คงเก็บแต่เพียงคนละ 2 บาท เพื่อเป็นการบำรุงราษฎร ซึ่งสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ขอพระบรม
ราชานุญาตตั้งแต่ศก 130 (พ.ศ. 2454) เป็นต้นไป โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีพระราชกระแสอนุญาต ⁸⁰

ในปี พ.ศ. 2445 ได้มีเหตุการณ์ที่ราษฎรเมืองมุกดาหารอพยพไปอยู่ฝั่งซ้าย คือ
เมืองสุวรรณเขต จำนวน 56 ครัว เป็นจำนวนคน 284 คน และกรมการเมืองเก่าบางคน
ซึ่งไม่มีหน้าที่ราชการก็ข้ามไปหลายคน การที่กรมการเมืองและราษฎรพากันข้าม ไปอยู่ฝั่งซ้ายนั้น
ก็เนื่องด้วยสาเหตุที่ปีนี้กันดารข้าว ทำให้ข้าวในฝั่งขวามีราคาแพงราษฎรจึงข้ามไปมาก และ
ยังมีสาเหตุเกี่ยวเนื่องมาด้านการเมืองด้วย โดยคนฝั่งซ้ายมาพูดจาล่อลวงว่าต่อไปฝั่งขวา
จะเป็นของฝรั่งเศส ให้ราษฎรฝั่งขวาริบข้ามไปเสีย ถ้าไม่รีบไปเมื่อฝั่งขวาเป็นของฝรั่งเศส
แล้วฝรั่งเศสจะไม่เลี้ยง และบอกว่าผู้ที่ข้ามไปจะไม่ต้องเสียเงินส่วยตลอดเวลา 3 ปี ราษฎรที่
เชื่อถ้อยก็พากันข้ามไป ส่วนกรมการเมืองนั้นจะเอาไปเป็นเจ้าเมือง สถานการณ์นี้จึงเป็นการช่วงชิง
ประชาชนและประเทศไทยต้องเผชิญกับการพยายามขยายอำนาจของฝรั่งเศสในบริเวณ
ลุ่มแม่น้ำโขง ⁸¹

จากการที่ราษฎรเมืองมุกดาหารได้อพยพข้าม ไปอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่สุวรรณเขต
นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสงสัยว่าคนมุกดาหารอพยพเพราะอะไร
โดยในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชกระแส เมื่อวันที่ 23
กรกฎาคม พ.ศ. 2446

“...การที่จะซื้อเข้าไปเจ็จงานนั้นควรแล้ว แต่เป็นที่น่าสงสัยว่าแต่ไหนแต่ไรมา
ปรากฏว่าปากนี้บริบูรณ์กว่าฝั่งซ้ายเมืองซึ่งอยู่ตรงกันคนละฟากแม่น้ำข้างฟากซ้ายจะมีผล
บริบูรณ์จนถึงคนข้ามไปหาอาหารกินกันนั้น ฟากขวาจะเลี้ยงจนถึงคนอยู่ไม่ได้ตั้งนี้กระไรอยู่
จะมีเหตุอื่นที่ให้คนข้ามไปดอกระมัง...” ⁸² ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพ (ยศศักดิ์ใน

ขณะนั้น) ได้ให้พระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดรสืบสวน ซึ่งได้มีใบบอกลงวันที่ 26 สิงหาคม ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) ความว่า ที่ราษฎรพากันข้ามไป เป็นกรรมการและราษฎรเมืองมุกดาหารมากกว่าเมืองอื่น ๆ ที่กรรมการเมืองมุกดาหารพากัน ข้ามไปเป็นด้วยเหตุ

1. เจ้าเมืองสุวรรณเขต ได้ช่องที่เกิดกัณดารเข้ามาเกลี้ยกล่อมชักชวนให้ข้าม ไป แล้วตั้งแต่งให้มียศและเกื้อกูลการเสบียงอาหารตามสมควรกับทั้งไม่เก็บเงินส่วยแก่ผู้ที่ ข้ามไปตลอดเวลา 3 ปี

2. แต่เดิมราษฎรเมืองมุกดาหารได้อาศัยข้ามไปทำไร่นา เรียกสวนที่เมือง สุวรรณเขตโดยมาก เพราะที่เมืองมุกดาหารไม่มีทำเลที่ดีครั้งฝ่งซ้ายเป็นของฝรั่งเศส พนักงานฝ่งซ้ายห้ามปรามไม่ให้คนเมืองมุกดาหารไปทำนา เมื่อเวลากัณดารจึงพากันข้ามไป เพื่ออาศัยที่ทำนา เรียกสวน

3. เจ้าเมืองสุวรรณเขตผู้นี้เป็นผู้มีใจโอบอ้อมอารีเป็นที่นับถือของกรรมการ และราษฎรจึงพากันข้ามไปมาก

พระองค์เจ้าวัฒนาได้รายงานเพิ่มเติมว่า กรรมการและราษฎรบางคนที่ข้ามไปแล้ว กลับข้ามคืนมาอยู่ฝ่งขวาตามภูมิลำเนาเดิมก็มี จะถือเป็นยุติไม่ได้เพราะที่ฝ่งซ้ายไม่ได้บริบูรณ์ กว่าฝ่งขวาชั่ววูบเปลือกในเวลานี้ก็แพงเหมือนกัน ⁸³

การที่ราษฎรเมืองมุกดาหารอพยพไปฝ่งซ้ายนั้นปรากฏว่าทำวอุปจิต กรรมการเก่า และราษฎรที่อพยพไปอยู่เมืองสุวรรณเขต ได้นำครอบครัวกลับมาอยู่ฝ่งขวาตามเดิมโดยเหตุที่ อพยพไปอยู่ฝ่งซ้ายนั้น เพราะการปกครองและการบังคับบัญชาแต่เดิมอยู่ก่อนข้างจะกวัดขั้น เกินไปประจวบกับพวกกรรมการเมืองสุวรรณเขตมาพูดจาเกลี้ยกล่อมจึงพากันอพยพข้ามไปอยู่ ฝ่งซ้าย ในปีแรก ๆ ที่อพยพไปอยู่หรือปีที่ 2 ฝรั่งเศสก็ผ่อนยกเว้นไม่เก็บเงินค่าราชการและ ภาษีอากรแต่อย่างใด ครั้นผลัดเปลี่ยนกอมมิเชอร์ใหม่หรืออยู่ต่อไป ฝรั่งเศสก็เก็บเงิน ค่าราชการและภาษีอากรต่าง ๆ ราษฎรที่เป็นชายฉกรรค์ปีหนึ่งต้องเสียเงินต่าง ๆ ให้ฝรั่งเศส คนหนึ่งไม่ต่ำกว่า 14 เหรียญ เช่น จะมุงหลังคาเรือนหรือมีสัตว์พาหนะและป็นก็ต้องเสีย ภาษีอากร และยังถูกเกณฑ์ไปทำการโยธาต่าง ๆ ไม่ใคร่จะมีเวลาทำมาหากินจึงได้อพยพกลับ บ้านมาอยู่ฝ่งขวาตามเดิม เมื่อพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรไปตรวจ พบปะราษฎรที่อพยพมา อยู่ใหม่นี้เห็นว่าเป็นคนยากจนขัดสนก็ได้สั่งให้นายอำเภอผ่อนผัน อย่ากะเกณฑ์ใช้การงาน พอให้ได้ทำมาหากิน ทำบ้านเรือนอยู่เป็นปกติเรียบร้อยเสียก่อน ⁸⁴

จะเห็นได้ว่าทางราชการไทยก็มีนโยบายสนับสนุนให้ราษฎรตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัย จึงเป็นการแข่งขันระหว่างรัฐบาลไทยกับฝรั่งเศสในการช่วงชิงผู้คนและขยายอิทธิพลบริเวณ ลุ่มแม่น้ำโขง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชกระแส ลงวันที่ 26 กันยายน พ.ศ. 2446 ความว่า “...ตามที่ว่านี้เห็นจะเป็นความจริงอยู่ ถ้าเช่นนั้นก็มีอย่างเดียว แต่จะต้องคิดอ่านปกครองเมืองมุกดาหารให้ดีขึ้นเหตุที่เป็นเมืองล่อแหลมอยู่ดังนี้”⁸⁵

ในปี พ.ศ. 2450 ได้เกิดเหตุการณ์ราษฎรบริเวณน้ำเหืองได้อพยพครอบครัวไปอยู่ในเขตแขวงเมืองเชียงคาน อำเภอกำป๋อ อำเภอกมฺุทธาไสย อำเภอด่านซ้าย รวมชาย-หญิง ที่อพยพไปทั้งสิ้น 398 คน สาเหตุที่ทำให้ราษฎรอพยพนั้นเนื่องจากอดอาหาร ด้วยปีที่แล้วก็ทำไร่นาไม่ได้ผล พระรามฤทธิ ข้าหลวงประจำบริเวณน้ำเหืองได้มีใบบอกมายังข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลอุดร ลงวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2450 ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้สั่งให้หาข้อเท็จจริง โดยได้ทูล พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นปราจิณกิติบดี ราชเลขาธุการ ความว่า “...หม่อมฉันเห็นว่าที่ราษฎรอพยพทั้งภูมิภาคนี้ ต้องเป็นด้วยเหตุเกิดจากความเดือดร้อนอันร้ายแรง 2 อย่าง คือทำนาไม่ได้ผลอย่างที่ข้าหลวงบริเวณบอกมา... แลอาจเป็นได้ด้วยต้องรับความกดขี่ของผู้ปกครอง... ถ้าเป็นเพราะเหตุนี้ที่ไหนข้าหลวงบริเวณจะบอกมายังเทศาตามจริง หม่อมฉันจึงสั่งไปให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลและคนที่ไว้ใจได้ไปรับฟังดูจากปากราษฎร จะได้จัดการแก้ไขให้ถูกทาง บัดนี้ได้รับโทรเลข วันที่ 22 พฤษภาคม ตอบว่า นอกจากอดอาหารแล้วไม่มีเดือดร้อนอย่างไร แลเมื่อพระยาศรีสุริยราชเดินทางขึ้นไปจากเมืองพิษณุโลก ก็ได้ทราบแน่ว่าในปี ศก 125 ราษฎรในบริเวณน้ำเหืองทำนาไม่ได้และ ทั้งได้รับความจากขุนวิจิตรคุณสาร นายอำเภอหมากแข้งว่ามีราษฎรบริเวณน้ำเหือง อพยพครอบครัวมาอยู่ในท้องที่อำเภอหมากแข้งหลายครัว แลที่เดินผ่านเขตรไปก็มีมาก ขุนวิจิตรคุณสารได้ถามถึงความเดือดร้อนของราษฎรเหล่านั้น ๆ ซึ่งแจ้งว่าไม่มีคนเดือดร้อนอย่างอื่น นอกจากอดอาหาร ส่วนที่อำเภอท่าบ่อ อำเภอกมฺุทธาไสย ซึ่งราษฎรบริเวณน้ำเหือง อพยพไปอยู่นั้น กรมการอำเภอก็ได้สอบถามถึงความเดือดร้อนที่อพยพไปก็คงได้ความแต่ว่าไปเพราะอดอาหารเหมือนกัน พระยาศรีสุริยราช ได้มีคำสั่งถึงบริเวณน้ำเหืองไม่ให้เกณฑ์ราษฎรใช้ราชการ แลได้ทราบว่ามีราษฎรที่อำเภอหมากแข้งได้จัดซื้อข้าวเปลือกแจกจ่ายให้แก่ราษฎรบ้าง แต่ไม่มีใครทำถึงเพราะราษฎรที่อดอาหารมีมากด้วยกันแต่เวลานี้ การอพยพค่อยสงบแล้ว”⁸⁶

นอกจากนี้แล้วได้มีปัญหาฝนแล้งเกิดขึ้น ทำให้ราษฎรอดอยากที่เมืองเขมรราช ราษฎรปักดำทำนาได้ข้าวน้อย เกิดภาวะฝนแล้งต่อเนื่องกัน ราษฎรเพิ่งจะได้ลงมือไถนา หว่านได้คนละ 9 ไร่ 10 ไร่ ราคาข้าวในเมืองเขมรซื้อขายกันเป็นราคาราษฎรสกัดสามสิบ เกวียนละ 3-5 ตำลึง ราคาไม่แน่นอน ข้าวคงวางมืออยู่สำหรับที่จะใช้ในราชการมี 2 เกวียนและได้นำออกขายให้แก่ข้าหลวงสำรวจทำแผนที่บ้าง ให้ราษฎรยืมไปปรับปรุพานบ้าง และพระยาราชวรานุกูล กำลังทำการศึกกับฮ่อที่รุกเข้ามายังเชียงขวาง หลวงพระบางได้มี หนังสือมาถึงผู้ว่าราชการเมือง ท้าวเพี้ย กรมการให้จัดข้าวเปลือกพันถังแล้วแต่ให้ท้าวเพี้ย กรมการคุมขึ้นไปส่งยังฉางที่ตั้งอยู่บึงกาฬ เป็นการเกณฑ์ข้าวจากเมืองเขมรราชเพื่อขึ้นไปให้ กองทัพที่กำลังทำการรบกับฮ่ออยู่ในมณฑลลาวพวนและหัวเมืองลาวภาคเหนือ ซึ่งเป็นปัญหา กับเมืองเขมรราชมากเพราะฝนแล้งติดต่อกัน 2 ปี ทำให้ได้ผลผลิตข้าวน้อย ราษฎรเมือง เขมรราชเองก็อดอยาก ราชสำนักพม่าผู้ช่วยเจ้าเมืองเขมรราชจึงได้นำหนังสือพระยา ราชวรานุกูลลงไปให้ขุนภรพิทักษ์ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานีแจ้งเรื่องพระยาราชวรานุกูลมี หนังสือมาเกณฑ์ข้าวปลาเสบียงอาหาร ขุนภรพิทักษ์จึงให้จัดซื้อข้าวส่งขึ้นไปโดยขอยืมเงิน ส่วยเมืองอุบลราชธานีเป็นเงิน 3 ชั่ง แล้วมอบให้ท้าวศรีวราช นายไพร่ขึ้นไปจัดซื้อ ข้าวเปลือก 1,000 ถังไปส่งพระยาราชวรานุกูลที่บึงกาฬ⁸⁷

ส่วนในปี พ.ศ. 2441 นั้นได้มีท้าวเพี้ย ราษฎรในเมืองแก่นท้าวพากันยกครอบครัว ไปทำมาหากินอยู่ในแขวงเมืองเลย เมืองเชียงคานประมาณ 40 คน⁸⁸

ในขณะเดียวกันในปี พ.ศ. 2448 นั้นได้มีราษฎรอพยพครอบครัวมาจากฝั่งซ้ายคือ เมืองท่าแขกและเมืองปากเซ มาอยู่เมืองเรณู 90 คน มาจากเมืองสุวรรณเขตอพยพมาอยู่ เมืองมุกดาหาร 17 ครอบครัว เป็นจำนวนคน 47 คน สาเหตุของการอพยพมานั้นเนื่องจาก ความอดอยาก⁸⁹ เหตุการณ์นี้นายอำเภอเมืองเรณูนครและเมืองมุกดาหาร ได้ทำบัญชี สำนวนคร่าวรายงานไปยังพระยาพนมมนัครานุรักษ์แทนข้าหลวงประจำบริเวณเขตพนมซึ่งท่าน ก็ได้มีใบบอกลงวันที่ 2 เมษายน 2448 ไปยังพระวงษ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวง เทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร ให้ทราบเรื่องต่อไป

นอกจากนี้พระวงษ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการ มณฑลอุดร ได้มีโทรเลขไปยังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 18 กรกฎาคม พ.ศ. 2446 ว่าข้าหลวงเมืองมุกดาหาร มีใบบอกว่าที่เมืองมุกดาหารฝนแล้งข้าวแพง ราษฎรละทิ้งภูมิลำเนาไป โดยในปีนี้มีเมืองริม แม่น้ำโขงเกิดทุพภิกขภัย เนื่องจากฝนแล้งและทางราชการพยายามแก้ปัญหาโดยเห็นว่า

เพื่อมิให้กรรมการและราษฎรระตำระสายละทิ้งภูมิลำเนาไป จึงขออนุญาตยืมเงินจากกระทรวงพระคลังจำนวน 3,500 บาท ไปซื้อข้าวเจือจานราษฎรริมแม่น้ำโขงแล้วจะส่งเงินให้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเห็นว่าเป็นความจำเป็นเพื่อมิให้กรรมการราษฎรต้องละทิ้งภูมิลำเนาไปที่อื่น จึงให้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติจัดการส่งเงินกรณีนี้⁹⁰

ในปี พ.ศ. 2462 ปรากฏว่าข้าวมีราคาแพงเพราะเกิดภาวะแห้งแล้งทำให้มีข้าวน้อยและมี การส่งลงมาขายที่ภาคกลางมาก ทำให้คนในพื้นที่มีข้าวไม่พอบริโภคจึงต้องสั่งปิดข้าวไม่ให้เคลื่อนย้าย เพื่อให้มีข้าวเหลืออยู่ในพื้นที่ซึ่งพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าคงจะต้องพระราชทานเงินไปยังสมุหเทศาภิบาลเพื่อจัดการช่วยราษฎรบ้าง จำนวนเงินสำหรับมณฑลหนึ่งๆ คงไม่เกินมณฑลละ 50,000 บาท⁹¹

หัวเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสานส่วนใหญ่จึงประสบปัญหาภาวะฝนแล้ง ทำให้การผลิตไม่ได้เต็มที่ ราษฎรชาวอีสานจึงมักขาดแคลนอาหารและเกิดการอพยพเพื่อหาอาหาร

การประสบปัญหาภาวะน้ำท่วม

บางปีก็เกิดผลเสียหายเนื่องจากน้ำท่วม ดังเช่น ในปี พ.ศ. 2428 เดือน 8 - เดือน 10 พระหลวงขุนหมื่นราษฎรเมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้นพากันปักดำทำนาที่นาลุ่ม ได้ประมาณ 5 ส่วน นาดอนได้ปักดำประมาณ 3 ส่วนไม่ได้ปักดำนาลุ่ม 5 ส่วน นาดอน 7 ส่วน ฝนตกชุก ข้าวกล้าในนาที่ปักดำเอาไว้ท่วม นาลุ่มเสียประมาณ 4 ส่วน จะได้ผลประมาณ 1 ส่วน นาดอนน้ำท่วมเสียประมาณ 1 ส่วนจะได้ผลประมาณ 2 ส่วน ราคาข้าวเปลือกทุกวันนี้ซื้อขายกันเกี่ยวละ 15 คำลึง⁹²

นอกจากนี้บางครั้งก็เกิดภาวะน้ำท่วม ในปี พ.ศ. 2434 ได้เกิดน้ำท่วมอุบลราชธานี ดังที่พระภักดีณรงค์ กรมมหาดไทยข้าหลวงที่ 2 ประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ กราบบังคมทูล หนังสือลง วันที่ 3 ตุลาคม ความว่า

....ได้แต่งให้ท้าวเพี้ยกรมการออก ตรวจราษฎรซึ่งทำนาตามตำบลบ้าน เขตแขวงเมืองอุบลราชธานี ตั้งแต่ 21 สิงหาคม 2434 - 3 ตุลาคม 2434 ฝนตกทุกเวลา น้ำในลำพูน ลำภาชี ขึ้นมากกว่าเดือน กันยายน 2432 - 2433 ประมาณ 4 วาเศษท่วมข้าวนาลุ่ม ข้าวไร่ของราษฎรเสียไปประมาณกึ่งหนึ่ง

ราคาข้าวสารเจ้าถังละ 3 บาท 13 อัฐ 60 เบี้ย ข้าวสารเหนียวถังละ 2 บาท 40 อัฐ 36 เบี้ย”⁹³

นอกจากนี้แล้วยังมีการอพยพของผู้คนจากฝั่งซ้ายมาฝั่งขวาด้วย ดังเช่น หลวงขุนร่งผู้ช่วย เมืองคำทองใหญ่พาครอบครัวข้ามมาอยู่เมืองโขงเจียม เมืองอุบลรวมชายหญิง 190 คนเศษ⁹⁴

จะเห็นได้ว่าในบางปีพื้นที่บางแห่งของภาคอีสาน โดยเฉพาะพื้นที่ริมแม่น้ำและที่ลุ่มต่ำก็เกิดปัญหาน้ำท่วมได้

การเกิดโรคระบาด

ในบางปีได้เกิดโรคระบาด ทำให้ราษฎรต้องอพยพหนี ดังที่พระพิไชยสงคราม พระพลกรมการเมืองนครราชสีมา ได้กราบเรียนลูกขุน ณ ศาลาว่า เลกสม กongs่วยทอง กongs้าง ทาส ลูกหนีไทยจีนเมืองนครราชสีมาเมืองขึ้น อพยพครอบครัวทิ้งภูมิลำเนาหนีโรคระบาดลงไปอยู่เมืองลาว เมืองเขมรป่าดงเป็นอันมาก มาถึงปี พ.ศ. 2425 ได้ให้หลวงปลัดเมืองนางรองเกลี้ยกล่อมเข้ามา เลกเหล่านี้อยากกลับมาแต่กลัวอำนาจเจ้าเมือง กรมการเมืองเขมรป่าดงไม่กล้ากลับมาจึงให้ถือหนังสือลงไปแจ้งพระยาตราครุฑ ผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง พระยาณรงค์เรืองฤทธิ์สิทธิสงครามปลัดผู้รักษาเมืองพนมสกล กรมการเมืองศรีโสภณว่า เลกเมืองนครราชสีมา และเมืองขึ้นพากันอพยพหลบหนีมาและได้พึ่งพาอาศัยทำมาหากินตั้งภูมิลำเนาในท้องที่แขวงเมืองพระตะบอง พนมสกล ศรีโสภณ อยากกลับขึ้นไปเมืองนครราชสีมา ตามเดิมเท่าใดอย่าให้ขัดขวาง ถ้าเลกใดตั้งภูมิลำเนาถาวรไม่สมัครกลับคืนให้ทำบัญชีตัวเลขตั้งเป็นนายหมวดนายกองควบคุมฝากไว้กับเจ้าเมือง กรมการเมืองอย่าให้เลกเหล่านี้แตกกระจัดกระจายได้ ต่อมาในปี พ.ศ. 2426 เลกเหล่านี้ได้ข่าวบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ผู้ร้ายสงบก็พากันกลับคืนมาบ้างเป็นเลกส่วยเมืองกบินทร์ จันทคาม เมืองปราจีนบุรี เมืองนครนายก เมืองศรีโสภณ จึงจัดทำบัญชีได้เลก 273 ครอบครัว เป็นจำนวน 872 คน⁹⁵

สภาพความเป็นอยู่ของชาวอีสานจึงค่อนข้างมีปัญหาอยู่มากในการดำรงชีวิต ทั้งโดยสภาพภูมิศาสตร์ที่เป็นที่ราบสูงมีโลก เนิน พื้นดินร่วนซุยมีความสามารถการอุ้มน้ำได้น้อย พื้นที่มีลักษณะเป็นผืนดินกว้างใหญ่ ห่างไกลจากทะเลโอกาสที่จะได้รับความชื้นจากทะเลมีน้อย มีแม่น้ำค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับพื้นที่ มีแม่น้ำสำคัญคือแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี

สภาพเหล่านี้จึงทำให้ภาคอีสานมีความแห้งแล้งสูง

การแก้ปัญหาของรัฐ

ในการแก้ปัญหาวิกฤตการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งจากฝนแล้งน้ำท่วมและโรคระบาดซึ่งได้ส่งผลให้ราษฎรเกิดการขาดแคลนอาหารขึ้น ทำให้ต้องอพยพไปหาที่ตั้งถิ่นฐานใหม่ ปัญหาดังกล่าวรัฐบาลได้ดำเนินการแก้ไข ดังนี้

1. แจกจ่ายข้าวให้กับราษฎร โดยการนำเงินไปซื้อข้าวไว้แจกราษฎร ดังเช่นกรณีในปี พ.ศ. 2453 ปรากฏว่าทางเมืองสุรินทร์ทำนาได้ผลน้อย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยจึงได้โปรดให้พระยาชลบุรานุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอิสานออกไปไต่สวนและได้รับโทรเลขลงวันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ. 2453 ตอบมาว่าทางเมืองร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ การทำนาของราษฎรที่นาคอนบางแห่งมีเสียบ้าง แต่ไม่ถึงกับขาดแคลนทีเดียวบางแห่งดีกว่าปีก่อน แต่มาริมฝั่งน้ำมูลทั้ง 2 ฝั่งทำนาได้น้อย ราษฎรคงจะขาดแคลนบ้างและทางชายเขตแดนริมเขaberรหัดราษฎรก็ทำไม่ได้ผลเหมือนกัน ต้องจ่ายข้าวให้เป็นกำลังให้ปลัดมณฑลประจำจังหวัดสุรินทร์จ่ายเงินซื้อข้าวเตรียมไว้และได้ออกจากเมืองสุรินทร์ไปทางชายเขตเขaberรหัดพร้อมทั้งจะจัดหาซื้อข้าวสารเตรียมไปด้วย เพื่อพบราษฎรที่อดอยากจะได้จ่ายข้าวให้ทันทีและให้ไปตรวจเงื่อนราษฎรทางฝั่งน้ำมูล โดยคาดว่าจะซื้อข้าวไว้ประมาณ 50 เกวียน⁹⁶ นอกจากนี้ยังมีกรณีพระยาศรีธรรมสุกราช ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุบล ได้มีใบบอกมายังกระทรวงมหาดไทยว่าในปี พ.ศ. 2455 ข้าวแพงราษฎรอดอยากนั้นรัฐบาลต้องแจกข้าว ราษฎรมีเงินและพ่อค้าตั้งบ้านเรือนในท้องที่อำเภอกลาง ศรีสะเกษ จังหวัดอุษัณห์ และอำเภอพิบูลมังสาหาร รวม 13 ราย นำข้าวเปลือก 53 หาบ 20 ชั่ง คิดราคา 389 บาทมาให้แจก⁹⁷ และยังมีเหตุการณ์เกิดขึ้นที่เมืองเลย คือ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร ได้โทรเลขมายังกระทรวง มหาดไทย ลงวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2455 ว่าเวลานี้ราษฎรเมืองเลยพากันอพยพครอบครัวทั้งบ้านเรือนไปอยู่ที่อื่นมากจนทำให้บ้านเมืองเงียบเหงาเป็นบ้านร้างโดยอดข้าวและไม่มีฝนพอจะทำนา ทั้งข้าวก็ขึ้นราคามาก ราษฎรจึงพากันอพยพไปได้ส่งข้าวหลวงไป 62 เกวียนก็ไม่พอเงื่อน ข้าวที่ซื้อไว้ยังเหลืออยู่ที่เมืองขอนแก่นบ้างครั้งนั้นจะจัดส่งไปราษฎรทางนี้ก็กำลังจะทำนากันอยู่และเกิดอหิวาตกโรคกันชุกชุมเกรงว่าจะเดือดร้อนทั้งจะนำโรคติดต่อลูกตามไปด้วย ราษฎรที่อพยพจากเมืองเลยนั้นมักจะไปทางเมือง

หล่มสักดี เพราะทางเมืองหล่มสักดีมีข้าวและที่ทำนามาก พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ได้สั่งให้เมืองเลยประกาศให้ราษฎรทราบทั่วกันแล้วว่า ถ้าราษฎรคนใดอดข้าวให้ไปรับข้าวที่อำเภอภูเวียง เมืองขอนแก่น เรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงเห็นว่าข้าหลวงเทศาภิบาลได้ทำการโดยเต็มกำลังแล้ว การที่ราษฎรอพยพไปทางเมืองหล่มสักดีนั้นดี เพราะข้าวทางเมืองเพชรบูรณ์และเมืองหล่มสักดีมีมาก คงไม่ออดอยากอย่างไร และได้มีรับสั่งให้มณฑลเพชรบูรณ์ซื้อข้าวทางเมืองหล่มสักดีส่งไปเมืองเลยอีก 150 เกวียน⁹⁸

2. การกักข้าว จากปัญหาความขาดแคลนข้าวในจังหวัดสุรินทร์ และจังหวัด ชุขันธ์ เนื่องจากทำนาได้ข้าวน้อยในปี พ.ศ. 2453 นี้ ราษฎรในบางตำบลได้ข้าวเกรงจะไม่พอรับประทานตลอดปี น่ากลัวว่าราษฎรที่ทำนาไม่ได้จะพากันอดข้าว ส่วนข้าวเก่ายังมีพออาศัยซื้อขายแลกเปลี่ยนเงื่อนงานกันในพื้นเมืองได้ แต่วิตกว่าถ้าราษฎรที่มีข้าวจำหน่ายออกไปต่างเมืองหมด ราษฎรที่ไม่มีข้าวคงเดือดร้อนเพราะหาซื้อข้าวไม่ได้ ควรประกาศห้ามมิให้ผู้ใดจำหน่ายข้าวในจังหวัดสุรินทร์ ชุขันธ์ ออกไปต่างเมืองชั่วคราวจนกว่าราษฎรจะได้เก็บเกี่ยวข้าวใหม่ในปี พ.ศ. 2454 แล้วจึงเปิดให้จำหน่ายข้าวได้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเห็นสมควรให้กักข้าว ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชกระแสอนุญาต⁹⁹

ที่อุบลราชธานีก็มีปัญหาขาดแคลนข้าว พระยาชลบูรณารักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุบล ได้ไปตรวจราชการที่บ้านค่านปากมูล ราษฎรได้ร้องว่าที่บ้านปากมูลเป็นท้องที่กันดาร ทำนาได้ผลน้อยไม่มีใครจะพอรับประทานตลอดปี ตามธรรมดา ราษฎรได้เคยไปซื้อข้าวที่เมืองจำปาศักดิ์รับประทานเสมอ ในปีนี้ไปซื้อก็ไม่ได้ซึ่งพระยาชลบูรณารักษ์ได้สอบถามไปยังกึ่งสุดฝรั่งเศส ๆ ได้ชี้แจงว่า ทางเมืองจำปาศักดิ์ก็ทำนาได้ผลน้อยจึงห้ามไม่ให้ขายข้าวออกนอกเมือง พระยาชลบูรณารักษ์จึงเห็นควรจะกักข้าวไว้ให้ซื้อขายเงื่อนงานกันแต่ในจังหวัดอุบล ถ้าปล่อยให้ขายออกนอกเมืองข้าวจะไม่เพียงพอตลอดปี จึงขออนุญาตปิดข้าวในจังหวัดอุบลซึ่งอยู่ตามฝั่งแม่น้ำโขง 4 อำเภอคือ ชานุมาน เขมราฐ โขงเจียม พิบูลมังสาหาร ซึ่งก็ได้รับพระบรมราชานุญาต¹⁰⁰

นอกจากนี้ในวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2463 นั้น พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ ประธานกรรมการกำกับตรวจตราข้าวได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร ได้มีโทรเลขมาว่า ราษฎรในมณฑลอุดรได้รับความเดือดร้อนหาซื้อข้าวเป็นอาหารได้ยากเพราะผู้ที่มีข้าวไม่ยอมขาย

ตามราคาที่รัฐบาลกำหนด กักไว้ส่งออกขายนอกเขตมณฑลเพื่อให้ราคาสูงและขายตามราคา
ลับ ประชาชนข้าราชการเห็นพร้อมกันว่าเพื่อให้ผู้มีข้าวมากขายพอเจือจานไปถึงฤดูข้าวใหม่
ควรกักข้าวมณฑลอุดรไม่ให้ออกนอกเขตมณฑล มอบให้สมุหเทศาภิบาลเป็นเจ้าหน้าที่
รักษาการ¹⁰¹ สถานการณ์นี้เป็นผลจากการผลิตข้าวได้น้อยลง ทั้งประเทศเนื่องจากฝนแล้ง
ในปี พ.ศ. 2462

จากการที่ได้เกิดภาวะข้าวขาดแคลนแพงขาดแคลนอาหารขึ้น โดยเฉพาะในปี พ.ศ.
2453-2454 นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยได้มีหนังสือทูลพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นปราจิณกิติบดี ราชเลขานุการ ลงวันที่ 18
สิงหาคม พ.ศ. 2454 ความว่าได้โทรเลขตอบไปยังมณฑลอิสาน ให้ดำเนินการแก้ไขปัญหา
โดยให้แนวทางว่าควรจัดการ ดังนี้

1. สำรวจข้าวที่ใดมีเท่าใด ขาดเท่าใดจึงจะให้ราษฎรพอกินถึงข้าวใหม่
2. รู้จำนวนขาด ให้หาจะเอาที่ไหน
3. ข้าวที่จะหา ถ้าไม่มีพ่อค้าซื้อเข้ามาขาย ให้เอาเงินหลวงซื้อบรรทุกไป

จำหน่ายแก่ราษฎรเท่าราคาทุน หรือขาดทุนเล็กน้อย ระวังคนซื้อไปขายต่อ

4. วิธีขาย คนมีเงินซื้อไว้ ไม่มีเงินต้องทำโยธา คนยังมีแรงไม่ควรให้เปล่า
5. ให้เปล่าคนชรา พิกุล เด็กที่หากินไม่ได้¹⁰²

ในเรื่องนี้พระยาศรีสุทเฑ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ได้กราบทูล
พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นปราจิณกิติบดี ราชเลขานุการ ลงวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2454
เพื่อเตรียมป้องกันกันดารข้าว โดยกระทรวงมหาดไทยได้ส่งไปยังข้าหลวงเทศาภิบาล ดังนี้

1. สำรวจดูทุกอำเภอว่าการทำงานในท้องที่อำเภอนั้น ๆ เวลานี้เป็นอย่างไร
ถ้าท้องที่อำเภอใดข้าวยังทรงตัวเห็นว่า จะได้ผลพอราษฎรในท้องที่อำเภอนั้นจะบริโภคแล้ว
ไม่ต้องทำอะไร ถ้าเห็นว่าข้าวนั้นจะไม่ได้ผลพอบริโภค จะมีทางที่จะแก้ไขอย่างไรบ้างคือ
การที่ปิดน้ำให้ขังอยู่ในนาเป็นต้น ต้องรีบป่าวร้องระดมทำทีเดียว

2. ถ้าเห็นว่าที่ใดข้าวจะไม่ได้พอราษฎรในท้องที่นั้นบริโภค จะต้องเอา
จำนวนราษฎรในท้องที่นั้นขึ้นตั้งแล้วตรวจสอบว่าจะมีข้าวอยู่ในท้องที่นั้นสักเท่าใด พอ
บริโภคหรือขาดเท่าใด ถ้าขาดจะหาจากไหน ได้โทรเลขจากมณฑลอิสาน ลงวันที่ 2
ตุลาคม พ.ศ. 2454 ว่าตั้งแต่สารทมาจนถึงเวลานี้ ฝนตกชุกได้น้ำมาก ต้นข้าวที่ราษฎรได้
ไถหว่านปักดำลงไปงอกงามบริบูรณ์ดีทั่วทั้งมณฑลแล้ว

ข้าวเปลือกที่มีในมณฑลอิสาน เวลานี้สำรวจได้ 1,037,310 หาบ คิดเป็นข้าวสาร 2,593,275 ถัง จำนวนคนพลเมืองรวมทั้งเด็กและผู้ใหญ่มี 1,414,073 คน คิดตัวกันคนหนึ่งกินข้าวเดือนละถัง ฉะนั้นจำนวนข้าวที่มีอยู่พอรับประทานไปได้ราวเกือบ 2 เดือนจนตลอดถึงได้ข้าวใหม่ แต่เวลานี้ข้าวไร่เก็บได้แล้ว ข้าวเบาก็เก็บเกี่ยวได้บ้างเหมือนกัน จะเก็บเกี่ยวได้มากขึ้นทุกวัน¹⁰³ ถึงกระนั้นสถานการณ์ขาดแคลนข้าวนี้ก็มีผลทำให้ราษฎรอพยพ ดังที่มณฑลอุบลราชธานี ได้มีไปบอกมายังกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 23 มิถุนายน พ.ศ. 2455 ความว่าได้รับรายงานทางอำเภอพนานิคมว่า ราษฎรในท้องที่ได้อพยพครอบครัวไปฝั่งซ้าย รวม 22 ครอบครัวเป็นจำนวน 113 คน เนื่องจากเวลานี้ข้าวในเมืองอุบลแพ่ง เกวียนหนึ่งถึง 112 บาท ในขณะที่ราคาข้าวฝั่งซ้ายราคาถูก เกวียนหนึ่ง 50 บาทเท่านั้น ถ้าไม่อพยพไปอยู่ทางฝั่งซ้ายแล้วพวกทางฝั่งซ้ายก็ไม่ยอมขายข้าวให้ จึงต้องอพยพไปคราวหนึ่ง ถ้าถึงเวลาเก็บเกี่ยวข้าวแล้วคงจะอพยพกลับมายังบ้านเดิม เพราะราษฎรพวกนี้ไม่ได้รับความเดือดร้อนอย่างไรนอกจากอดข้าวเท่านั้น¹⁰⁴ และที่อุบลราชธานี ในปี พ.ศ. 2455 ราษฎรบ้านน้ำคำ ท้องที่อำเภอพนานิคม ได้อพยพไปอยู่ฟากโขงฝั่งซ้าย 6 ครั้ง จำนวน 37 คน จากมณฑลอุดรอพยพไป 2 ครั้ง จำนวน 11 คน อำเภอพิบูลมังสาหาร จำนวน 45 ครอบครัว จำนวน 295 คน อำเภอเขมรราช จำนวน 11 ครอบครัว 64 คน สาเหตุที่อพยพไปนั้นเพราะอดข้าวเนื่องจากการทำนาในท้องที่ไม่ได้ผล รวมทั้งอำเภอพนานิคมไม่ได้ผลมา 2-3 ปีแล้วการที่อพยพไปก็คงจะไปหาที่ทำการเพาะปลูกอันได้ผลดีเท่านั้น¹⁰⁵

3. เอาเงินหลวงซื้อข้าวไปจำหน่ายให้ราษฎรและทำงานโยธา ในปี พ.ศ. 2454 การทำนาของราษฎรในมณฑลอุดรก็ทำไม่ใคร่ได้ ราษฎรพากันอดอยากมาก ในเมืองเหล่านั้นราษฎรที่ขัดสนต้องเที่ยวขอรานบ้างเที่ยวเอาแรงแลกข้าวบ้าง เที่ยวอาศัยเพื่อนบ้านกินบ้าง ส่วนราษฎรที่มีทรัพย์และพาหนะก็เที่ยวหาซื้อตามเมืองขอนแก่น เมืองสกลนครมาบุรีโลก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้โทรเลขให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร จัดดำเนินการโดยให้สำรวจดูท้องที่อำเภอใดมีข้าวเท่าใดยังขาดเท่าใดจึงจะพอให้ราษฎรกินได้ตลอดถึงข้าวใหม่ แล้วให้คิดดูว่าจะหาข้าวที่ไหนไปใช้ให้พอที่จะหาข้าวไปแจกจ่ายนั้น ถ้าไม่มีพอค้าต้องเอาเงินหลวงซื้อบรรทุกเข้าไปจำหน่ายให้ราษฎรเพียงเท่าราคาทุนหรือขาดทุนเล็กน้อยก็ได้ แต่ต้องระวังอย่าให้มีคนโกงมาซื้อข้าวหลวงไปไว้ขายแก่ราษฎรเอาราคาแพง วิธีขายถ้าคนมีเงินมาซื้อก็ได้ ถ้าคนไม่มีเงินจะซื้อต้องหางานโยธาให้ทำอย่าง ทำถนน ซ่อมที่ว่าการอำเภอ หรือแม้ที่สุดเรือหลวงที่ข้าราชการพัก คิดค่าแรงตามพื้นเมืองแต่ใช้ให้ด้วยข้าวก็ได้ คนที่ยังมีแรงทำงานอยู่ไม่ควร

จะให้ข้าวกินเปล่าและผู้ที่ไม่ม่มีเงินจะซื้อที่รัฐบาลควรจะให้ข้าวกินเปล่านั้นคือ คนชรา พิการ เด็กที่ยังหากิน ไม่ได้¹⁰⁶

ในการแก้ปัญหานี้ ได้จำหน่ายข้าวให้ราษฎรและรับแจกของตามราคาที่ได้ซื้อ มาโดยไม่คิดค่าพาหนะ เนื่องจากค่าพาหนะแพงมากดังเช่น ซื้อข้าวจากโคราชส่งไปเมือง บุรีรัมย์ต้องจ่ายค่าจ้างเกวียนเล่มหนึ่ง วันละ 1.50 บาท บรรทุกถึง 5 เล่มเศษ ระยะทางจาก โคราชถึงบุรีรัมย์ ใช้เวลา 5 วัน คิดถัวรวมค่าพาหนะราว 50 บาท ถ้าจะคิดค่าพาหนะรวม เป็นราคาข้าวเพื่อไม่ให้ขาดทุนแล้วจะทำให้ราคาข้าวสูงขึ้นกว่าครึ่งตัว ทั้งแพงกว่าราคาที่ ราษฎรซื้อขายกันอีกมาก¹⁰⁷

ในภาวะขาดแคลนข้าวในปี พ.ศ. 2455 นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เจ้าอยู่หัวได้มีพระราชดำรัสตามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพถึง การที่จะจ่ายข้าวให้แก่ราษฎรที่กันดารอาหาร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง ราชานุภาพ ได้กราบบังคมทูลตามที่ปรากฏอยู่ใน “ความในรายงานประชุมเสนาบดี ลงวันที่ 22 เมษายน 2455 ว่าได้รับความจากข้าหลวงเทศาภิบาลว่า นอกจากมณฑลนครราชสีมาแล้วมี ข้าวพอที่ราษฎรจะรับพระราชทานได้ตลอดปีเป็นแค้นไม่เสมอกัน คือ ที่ตำบลนี้มีเหลือมากที่ ตำบลโน้นขาด ที่ต้องระวังมากคือตามบ้านที่ดอน ๆ และที่อยู่ห่างไกล ถ้าตำบลที่อยู่ริมลำน้ำ หรือริมทางรถไฟแล้วพอผ่อนส่งถึงกันได้ การที่จะจัดนั้นข้อสำคัญต้องอย่าให้เข้าใจว่ารัฐบาล จำหน่ายข้าวให้เปล่า ๆ ถ้าประกาศหรืออย่างไรให้รู้ว่าเป็นอันเสียประโยชน์ทั้ง ราษฎรและรัฐบาลจึงคิดจะใช้วิธีชี้แจงว่าข้าวปีนี้มีอยู่น้อยให้ราษฎรกักไว้ อย่าให้ขายไปเสีย โดยเห็นแก่กำไร เมื่อข้าวหมดจริง ๆ แล้วจะไม่มีอะไรกินและเทศาภิบาลออกไปตรวจดูที่ ตำบลใดเป็นที่ดอนหรือที่ห่างไกลจากตำบลอื่น ซึ่งจะหาซื้อข้าวไม่ได้แล้วจะได้ตั้งยุ้งเก็บข้าว ไว้ขาย เป็นรัฐบาลขายให้ราษฎร ให้ราษฎรมิที่ซื้อได้ จะจ่ายให้เปล่าแต่ที่เป็นคนขาดแคลน จริง ๆ นอกนั้นให้ซื้อหรือแลกด้วยฝืน เป็นต้น ต้องคิดจ่ายให้เปล่าให้น้อยที่สุด¹⁰⁸

4. งดการเกณฑ์ งดการเก็บภาษีอากรและเงินส่วย ราษฎรที่เมืองเหล่านั้นก็ ประสบความอดอยากเนื่องจากปัญหาความแห้งแล้ง พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวง เทศาภิบาลมณฑลอุดร ได้มีใบบอกมายังพระยามหาอำมาตย์ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวง มหาดไทย เมื่อวันที่ 9 สิงหาคม พ.ศ. 2455 ว่า การทำนาในเขตแขวงเมืองเลยราษฎรทำ ไม่ได้ผลดี ๆ กันมาถึง 3 สกแล้ว ราษฎรพากันอพยพละทิ้งถิ่นฐานบ้านเรือน ไปอยู่เสียดใน ท้องที่อื่นเสียเป็นอันมาก จนกระทั่งบ้านเมืองเงียบเหงาค้ายบ้านร้างเป็นที่น่าสลดใจ อย่างยิ่ง ทั้งนี้เป็นเพราะอดข้าวและฝนแล้งทำนาไม่ได้ ราคาข้าวก็แพงขึ้นกว่าแต่เดิมา

2 เท่า ราษฎรในเขตแขวงเมืองเลยเป็นคนยากจนโดยมากจะหาเงินมาซื้อข้าวที่มีราคาแพง เช่นนี้ได้ด้วยยาก จึงพากันระส่ำระสายไปหาที่ ๆ ข้าวมีราคาถูกและหาที่ทำนา พวกราษฎรที่อพยพไปนั้นพากันเข้าไปอยู่ทางเมืองหล่มสักก็โดยมาก เพราะทางเมืองหล่มสักดีพอหาซื้อข้าวบริโภคได้ง่ายและราคาก็ย่อมเยากว่ามาก ด้วยเหตุนี้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เห็นควรกรณายกเว้นไม่เก็บเงินค่าราชการในท้องที่อำเภอท่าลี่ อำเภอเมืองและตำบลสีฐาน อำเภอวังสภุมย์ แขวงเมืองเลย ของปี พ.ศ. 2455 ซึ่งพระยามหาอำมาตย์เห็นด้วย และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชกระแส อนุญาต¹⁰⁹

ที่อุบลราชธานี ได้เกิดภาวะฝนแล้ง ทำนาไม่ได้ผล ราษฎรได้รับความอดอยาก พระภักดีฉัตรมงคล ข้าหลวงได้กราบบังคมทูลความว่า จากที่เคยเก็บเงินช่วยเหลือกับเงินสำหรับจ่ายราชการ โดยเก็บคนละ 3 บาท 2 สลึง ได้ประชุมตาแสง (กำนัน) นายบ้าน นายอำเภอ ได้แจ้งต่อพระภักดีฉัตรมงคลว่าในปี พ.ศ. 2432 – 2434 ราษฎรอดเสียบียงอาหารต้องขาย โค กระบือ และสิ่งของต่าง ๆ เพื่อนำมาซื้อข้าวรับประทาน และได้ไปเที่ยวซื้อ เทียวขอข้าวตามหัวเมืองต่าง ๆ จึงขอพระบรมราชานุญาตหยุดเก็บเงินส่วยไว้ก่อนถ้าปีใดราษฎรทำนาได้ผล เมล็ดข้าวบริบูรณ์จึงค่อยเก็บเงินส่วย เงินราชการ¹¹⁰ จะเห็นได้ว่าทางราชการได้พยายามแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นทุกวิถีทางเพื่อช่วยเหลือราษฎร

5. ขอความร่วมมือ ช่วยเหลือจากพ่อค้าไทย-จีน เมื่อเกิดปัญหาฝนแล้ง ข้าวมีราคาแพงที่นครราชสีมาในปี พ.ศ. 2455 ราษฎรอดข้าว จนถึงรัฐบาลต้องเจือจานแจกข้าวให้ราษฎรบริโภค พระยาคำแหงสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาลได้มีคำสั่งถึงหัวเมืองและอำเภอให้ประชุมพ่อค้าไทยจีน ซึ่งแจ้งความกันดารของราษฎรเป็นโอกาสเหมาะที่จะสนองพระเดชพระคุณและเป็นผลอาานิสงค์ ข้าราชการ พ่อค้าไทยจีนแสดงการระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณที่ได้ซึ่งพระบรมโพธิสมภาร พร้อมใจกันบางคนออกเงิน บางคนออกข้าวด้วยความเต็มใจ รวม 427 คน เป็นเงิน 1,520 บาท 50 สตางค์ เป็นข้าวเปลือก 1,021 สัดซื้อข้าวแจกคนทุพพลภาพ ส่วนมากเป็นพ่อค้าจีนอยู่ในอำเภอเมืองมาก สูงเนินบ้าง พิมาย ส่วนมากเป็นคนไทย และในวันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2455 มีพ่อค้าและยี่งมี่สุรา อำเภอพันชนะ นครราชสีมา ออกเงินช่วย¹¹¹

จะเห็นได้ว่ารัฐบาลก็ได้พยายามแก้ไขปัญหาโดยหลาย ๆ วิธีเพื่อผ่อนคลายความเดือดร้อนของราษฎร

ชาวอีสานในอดีตนั้นมีสภาพความเป็นอยู่ตามธรรมชาติ มีการประกอบอาชีพในการเพาะปลูกพืช ที่สำคัญคือการทำนาบางพื้นที่ซึ่งเป็นที่สูงก็ปลูกข้าวไร่ ส่วนบริเวณริมฝั่ง

แม่น้ำโขง โดยเฉพาะอำเภอบ้านแพง จังหวัดนครพนมมีการปลูกยาสูบ ในขณะที่เดียวกัน เนื่องจากภาคอีสานมีลักษณะภูมิประเทศเป็นพื้นที่ราบกว้างใหญ่ มีโคกเนิน มีฤดูแล้งต่อเนื่องยาวนานจากฤดูหนาวกับฤดูร้อนต่อเนื่องกัน ทำให้พืชที่ขึ้นมีลักษณะเป็นทุ่งหญ้าจึงเหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์เป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะโค กระบือ ภาคอีสานจึงเป็นแหล่งผลิตแรงงานสัตว์ให้กับภาคอื่น ๆ ด้วย และในสังคมอีสานก็มีภูมิปัญญาในการทำหัตถกรรมที่ทำให้สามารถเลี้ยงตัวเองได้ เช่น การทอผ้า การทำไถเพื่อใช้ในการไถนา การตีเหล็กเพื่อทำเครื่องมือใช้สอยและประกอบอาชีพ เช่น การตีมีด ขวาน เลื่อย เป็นต้น โดยในอดีตนั้นได้ทำการถลุงแร่เหล็กเองด้วยเนื่องจากในภูมิภาคนี้มีทรัพยากรของตนเอง อย่างไรก็ตามชีวิตของชาวอีสานก็มีความลำบากเนื่องจากมักเกิดปัญหาฝนแล้งอยู่เสมอ เพราะมีแนวเทือกเขาดงพญาเย็น กำบังลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ทำให้นครราชสีมาเป็นเขตเงาฝน ภาคอีสานจึงได้รับปริมาณฝนจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้น้อย แต่จะได้รับลมฝนดีเปรสชันจากทะเลจีนใต้เป็นสำคัญ สังคมอีสานจึงมีพิธีกรรมเกี่ยวกับการขอฝนเป็นจำนวนมาก แม้ปัจจุบันนี้ก็ยังทำอยู่ มีพิธีกรรมให้ขวัญกำลังใจในการประกอบอาชีพเกษตรกรรม การเกิดโรคระบาดทั้งในคนและสัตว์ก็เป็นปัญหาต่อชาวอีสานมาก เพราะในขณะนั้นยังไม่มีความก้าวหน้าในการรักษาพยาบาล ส่วนใหญ่จึงใช้วิธีอพยพไปอยู่ที่อื่น สัตว์ก็เอาไปไว้ในป่า จนเมื่อคาดว่าเชื้อโรคหายไปแล้วจึงจะกลับมา เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ขึ้นรัฐบาลก็ได้พยายามหาทางแก้ไขปัญหาเพื่อช่วยเหลือราษฎร ทั้งการกักข้าวไม่ให้ส่งออกไปนอกพื้นที่ การซื้อข้าวแจก งดการเกณฑ์และเก็บภาษี ที่นครราชสีมานั้นพ่อค้าจีนได้ให้ความช่วยเหลือด้วยการบริจาคข้าว สภาพความเป็นอยู่ของชาวอีสานโดยทั่วไปแล้วจึงเป็นสังคมที่เลี้ยงตัวเอง แต่มีบางครั้งที่เกิดปัญหาและรัฐให้ความช่วยเหลือ

เชิงอรรถ

- ¹ คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน. (ม.ป.ป.). การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม (แปลจาก Siam Rural Economic Survey 1930-1931 โดย ซิม วีระไวทยะ). พระนคร : โรงพิมพ์จิตรกร, หน้า 102.
- ² คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน. เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.
- ³ ทอง โสบุญ. (2523, พฤศจิกายน, 13). ช่างปั้นหม้อ. บ้านเชียงเครือ ตำบล เชียงเครือ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร. (สัมภาษณ์).
- ⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนบุคคล สบ. 2.47/69 บันทึกรายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลอิสานของ จอมพล สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (2470).
- ⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2512). เรื่องที่อยู่ที่ต่าง ๆ ภาค ที่ 4 ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรธานีและมณฑลร้อยเอ็ด. พระนคร : อรุณการพิมพ์. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร์ (สีห์ จันทรสภา), หน้า 69.
- ⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ร.7 ม.4.1/6 อำมาตย์เอกพระยาราชเสนากรับทูลนายพลเอก สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. (23 สิงหาคม 2469).
- ⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนบุคคล สบ. 2.47/69 บันทึกรายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลอิสานของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (2470).
- ⁸ พินิจ สาสอน. (2523, พฤศจิกายน, 16). ราษฎร. อำเภอบ้านแพ้ว จังหวัด นครพนม. สัมภาษณ์.
- ⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ร.7 ม.4.1/6 นายพลเอกบุรฉัตร เสนาบดี กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม แจ้งความมายัง เจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ (28 สิงหาคม 2469)
- ¹⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.59/41 รายงานมณฑลอุดร (7 สิงหาคม 2444 – 7 ตุลาคม 2453).
- ¹¹ เรื่องเดียวกัน.

- ¹² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.59/41 รายงานมณฑลอุดร (7 สิงหาคม 2444 - 7 สิงหาคม 2453).
- ¹³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล ร.6 น.19/35 รายงานประชุมอุปราชและสมุหเทศาภิบาล พ.ศ. 2467, หน้า 17-18.
- ¹⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนบุคคล สบ. 2.47/69. เรื่องเดียวกัน. (2470).
- ¹⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.12 ก/1 สุวรรณภูมิ (2424).
- ¹⁶ คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน. เรื่องเดียวกัน, หน้า 144.
- ¹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.59/41 รายงานมณฑลอุดร รายงานตรวจราชการเมืองมุกดาหารของพระยาสุนทรนุรักษ์ (7 สิงหาคม 2444 - 7 กรกฎาคม 2453).
- ¹⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนบุคคล สบ. 2.47/69 บันทึกรายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลอีสานของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (2470).
- ¹⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.12 ก/3 พระยาราชนาปลัดทูลฉลองกรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ หลวงภักดีณรงค์ขุนพรพิทักษ์, ข้าหลวง. เมืองอุบลราชธานี กราบบังคมทูล (2428).
- ²⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.1/11 ที่ 502/7335 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทูลพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขานุการ (4 พฤศจิกายน 2455).
- ²¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.1/11 ที่ 2/6538 พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กราบบังคมทูล (12 กรกฎาคม 2456).
- ²² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.1/1 โทรเลขจากอุบลที่ 13 ลงวันที่ 8 ก.ค. 2456 จากพระยาวิเศษ.
- ²³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.1/1 ที่ 188/4836 พระยามหาอำมาตย์ ผู้รั้งเสนาบดี กราบทูลพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขานุการ (3 กันยายน 2458).

- ²⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงนครบาล ร.6 น. 31.3/60 รายงานเรื่องการทำงานระหว่างสองข้างทางรถไฟสายต่าง ๆ (6-27 พฤศจิกายน 2462).
- ²⁵ เรื่องเดียวกัน.
- ²⁶ หอสมุดแห่งชาติ แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุ. รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 ใบบอกเมืองสุรินทร์ เรื่อง การทำนาของราษฎรไม่ได้ผล.
- ²⁷ พูน มณีวรรณ. (2523, พฤษภาคม 24). ราษฎรอาวโส. อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์. สัมภาษณ์.
- ²⁸ สุชาติ ประทุมทิพย์. (2523, พฤษภาคม 25). นักรูกริจ. ตำบลแสลงโทน อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์. สัมภาษณ์.
- ²⁹ สุเทพ ชัชวาลวงศ์. (2523, พฤษภาคม 24). นักรูกริจ. บริษัทบุรีรัมย์สว่างพาณิชย์จำกัด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์. สัมภาษณ์.
- ³⁰ คุณ ภูมิราวัลย์. (2523, มกราคม 2). ราษฎรอาวโส. ตำบลเขมราฐ อำเภอเขมราฐ จังหวัดอุบลราชธานี. สัมภาษณ์.
- ³¹ หนูพิน โกศลวัตร. (2522, ธันวาคม 28). เชื้อสายกรรมการเมือง. อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี. สัมภาษณ์.
- ³² คำพันธ์ บัวมี. (2522, กรกฎาคม 15). อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย. สัมภาษณ์.
- ³³ บัน กากะรัมย์. (2523, พฤษภาคม 25). อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์. สัมภาษณ์.
- ³⁴ ขุนมงคลประศาสน์. (2471). ตำราการทำนา. พระนคร : โรงพิมพ์เทพศิรินทร์. หน้า 137.
- ³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 140.
- ³⁶ ทอง โสบุญ. (2523, พฤศจิกายน 13). ช่างปั้นหม้อ. บ้านเชียงเครือ ตำบลเชียงเครือ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร. สัมภาษณ์.
- ³⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.46/6 เรื่อง รายงานจัดราชการและก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา (11 มิถุนายน 2436-19 มกราคม 2443).

³⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, ดำรงราชานุภาพ. (2512). เรื่องเกี่ยว
ที่ต่าง ๆ ภาค 4 ว่าด้วยที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด. พระนคร :
อรุณการพิมพ์. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์
พนมเขตร์ (สีห์ จันทรสาขา). หน้า 69.

³⁹ เอ็น ชัดตัน. (2478). ภูมิศาสตร์สยาม. พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมต์. หน้า 34.

⁴⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย

ร.5 ม.59/41 รายงานมณฑลอุดร (7 สิงหาคม 2444-7 กรกฎาคม 2445).

⁴¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย

ร.5 ม.59/41 รายงานมณฑลอุดร (7 สิงหาคม 2444-7 กรกฎาคม 2453).

⁴² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย

ร.7 ม.4.1/6 รายงานพระยาราชเสนาตรวจราชการลุ่มแม่น้ำโขง (23 สิงหาคม 2469).

⁴³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย

ร.5 ม.59/41 รายงานตรวจราชการของพระยาสุนทรบุรีรักษ์ เจ้าหลวงประจำบริเวณชาตูปนม
(2 ธันวาคม 2446).

⁴⁴ กรมสัมปาทิกสภา. (2439). วิจารณ์ถม เล่ม 5 ตอนที่ 25. พระนคร :

หอพระสมุดวชิรญาณ, หน้า 2540 – 2544.

⁴⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.20/4
รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด, 25 สิงหาคม 2455.

⁴⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนบุคคล สบ. 2.47/69 วันที่กรายงาน

เสด็จตรวจราชการมณฑลภาคอีสาน ของจอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า
กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พ.ศ. 2470.

⁴⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงเกษตรธิการ

ร.6 กษ. 1/10 An Outline of Rice Cultivation in Siam by Yai Suaphan Sanitwongsa
Published by the Ministry of Agriculture 1911.

⁴⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เอกสารกรมราชเลขาธิการ

ร.5 รล. 8.1 ฉ/3 เรื่อง ทางลาวพวนถวายสิ่งของ (18 พฤศจิกายน-19 มกราคม 2436).

⁴⁹ หอสมุดแห่งชาติ แผนกหนังสือโบราณ, หอจดหมายเหตุ. รัชกาลที่ 3

จ.ศ. 1211. เลขที่ 112. ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระจันทร์สุริวงษ์เมืองมุกดาหาร.

⁵⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนบุคคล สป. 2.47/84 รายงานตรวจราชการจังหวัดหล่มสักคดี เลข เพชรบูรณ์ ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต, (16 กันยายน 2470).

⁵¹ ผัด อรุณโน. (2551, เมษายน 28). ราษฎรบ้านดงบัง ตำบลดงบัง อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม. สัมภาษณ์.

⁵² ทองเลี่ยม เวียงแก้ว. (2543, มิถุนายน 23). เชื้อสายเจ้าเมืองมหาสารคาม อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม. สัมภาษณ์.

⁵³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ ร. 5 ร.ล. 8/ฉ/3 เรื่องทางลาวพวนถวายสิ่งของ (18 พฤศจิกายน – 19 มกราคม 2436).

⁵⁴ หอสมุดแห่งชาติ แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุ. รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (2386). เลขที่ 24 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องร่างตราประกาศให้เจ้าเมืองกรมการ และราษฎรปลูกข้าวโคชน ข้าวฟ่าง แลมันเทศกับเกณฑ์หาขี้ไป่ง หวายขม.

⁵⁵ หอสมุดแห่งชาติ แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุ. รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 (2408). ใบบอกเมืองสุรินทร์ เรื่องการทำนาของราษฎรไม่ได้ผล.

⁵⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร. 5 ม. 2.12 ก/4 นครราชสีมา.

⁵⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร. 5 ม. 2.1 ก/10. ใบบอกเมืองต่าง ๆ : บอกพระยาราชวราวุฒ (2428 – 2430).

⁵⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร. 5 ม. 2.12 ก/6. อุบลฯ. (16 มกราคม 2432).

⁵⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร. 5 ม. 2.12 ก/1. หนองคาย. (18 สิงหาคม 2432).

⁶⁰ หอสมุดแห่งชาติ แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุ. รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1252 เลขที่ 1392 ร่างตราถึงผู้ว่าราชการเมือง 7 เมือง เรื่องราษฎรหัวเมืองขึ้นอดอยากทำนาไม่ได้ผล. (7 เมษายน 2433).

⁶¹ หอสมุดแห่งชาติ แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุ. รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1252 เลขที่ 2716 ร่างตราเมืองอุบล.

⁶² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร. 5 ม. 2.12 ก/8. อุบลฯ. (4 กรกฎาคม 2434).

- ⁶³ กองจดหมายเหตุแต่ชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.12 ก/8. อุบลราชธานี. (19 สิงหาคม 2434).
- ⁶⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.12 ก/8. อุบลราชธานี. (2434).
- ⁶⁵ เรื่องเดียวกัน.
- ⁶⁶ เรื่องเดียวกัน.
- ⁶⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.12 ก/8. อุบลราชธานี (2434).
- ⁶⁸ เรื่องเดียวกัน.
- ⁶⁹ เรื่องเดียวกัน.
- ⁷⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.12 ก/4 จำปาศักดิ์ (21 สิงหาคม 2434).
- ⁷¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.12 ก/4 จำปาศักดิ์ (9 กรกฎาคม 2434).
- ⁷² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.12 ก/4 จำปาศักดิ์ (10 กรกฎาคม 2434).
- ⁷³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.25 ก/38 ราษฎรมณฑลอิสานแลปราจีนอพยพไปอยู่เมืองนครราชสีมา (2 กันยายน
2446 – 11 กันยายน 2446).
- ⁷⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.25/39 ราษฎรในเมืองสกลนครอพยพไปอยู่ต่างเมืองเพราะกันดารอาหาร
(24 กันยายน 2446 – 2 ตุลาคม 2446).
- ⁷⁵ เรื่องเดียวกัน.
- ⁷⁶ เรื่องเดียวกัน.
- ⁷⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.25/36 มณฑลอิสานเกิดเข้าแพงราษฎรอพยพ (31 กรกฎาคม 2446 – 7 สิงหาคม
2446).

- ⁷⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.25/36 มณฑลอิสานเกิดเข้าแพงราษฎรอพยพ (31 กรกฎาคม 2446 – 7 สิงหาคม 2446).
- ⁷⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 59/41 รายงานมณฑลอุดร (8 มิถุนายน 2452).
- ⁸⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 ม. 18.1/3 เงินค่าราชการมณฑลอุดร (1 กุมภาพันธ์ 2453).
- ⁸¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.25/34 ราษฎรเมืองมุกดาหารอพยพไปอยู่ฝั่งซ้าย (20 เมษายน 2446 – 20 มิถุนายน 2448).
- ⁸² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.25/35 มณฑลอุดรเกิดเหตุพิภิกขภัย (23 กรกฎาคม 2446 – 21 พฤษภาคม 2453).
- ⁸³ เรื่องเดียวกัน.
- ⁸⁴ เรื่องเดียวกัน.
- ⁸⁵ เรื่องเดียวกัน.
- ⁸⁶ เรื่องเดียวกัน.
- ⁸⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.12 ก/19 ไบบอกเมืองต่าง ๆ.
- ⁸⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.25/22 เรื่องท้าวเพี้ยราษฎรเมืองแก่นท้าวพากันยกครอบครัวไปอยู่เมืองเลย (26 พฤษภาคม 2441).
- ⁸⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.25/34 ราษฎรเมืองมุกดาหารอพยพไปอยู่ฝั่งซ้าย (20 เมษายน 2446 – 20 มิถุนายน 2448).
- ⁹⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.25/35 มณฑลอุดรเกิดเหตุพิภิกขภัย (23 กรกฎาคม 2446 – 21 พฤษภาคม 2453).
- ⁹¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 น. 31.3/41 คำชี้แจงในการที่จะช่วยราษฎรในเรื่องข้าวแพง (9 – 21 กรกฎาคม 2462).

- ⁹² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.12 ก/4 นครราชสีมา (2428).
- ⁹³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.12 ก/8 อุบลราชธานี (3 ตุลาคม 2434).
- ⁹⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.25/7 เรื่องขุนหลวงผู้ช่วยและท้าวสิงห์ทอง เพี้ยสิทธิ์ศักดิ์ สีห์เทพ สีห์ปัญญาหาไชย
เมืองคำทองใหญ่ พากรอบครัวเข้ามาอยู่เมืองขงเจียม (17 มีนาคม 2436).
- ⁹⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.12 ก/1 นครราชสีมา (2426).
- ⁹⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 ม. 3.4/1 เข้ายากหมากแพง แลห้ามจำหน่ายเข้าไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลอิสาน
(9 ธันวาคม 2453 – 12 เมษายน 2456).
- ⁹⁷ เรื่องเดียวกัน.
- ⁹⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 ม. 3.4/4 เข้ายากหมากแพง แลห้ามจำหน่ายเข้าไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลอุดร
(19 สิงหาคม 2454 – 29 กรกฎาคม 2463).
- ⁹⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 ม. 3.4/1 เข้ายากหมากแพงแลห้ามจำหน่ายเข้าไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลอิสาน
(9 ธันวาคม 2453 – 12 เมษายน 2456).
- ¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน.
- ¹⁰¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 ม. 3.4/4 เข้ายากหมากแพง แลห้ามจำหน่ายเข้าไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลอุดร
(19 สิงหาคม 2454 – 29 กรกฎาคม 2463).
- ¹⁰² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 ม. 3.4/1 เข้ายากหมากแพงแลห้ามจำหน่ายเข้าไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลอิสาน
(9 ธันวาคม 2453 – 12 เมษายน 2456).
- ¹⁰³ เรื่องเดียวกัน.
- ¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน.
- ¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 ม. 3.4/4 เข้ายกหมากแพง แลห้ามจำหน่ายเข้าไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลอุดร
(19 สิงหาคม 2454 – 29 กรกฎาคม 2463).

¹⁰⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 ม. 3.4/4 เข้ายกหมากแพง แลห้ามจำหน่ายเข้าไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑล
นครราชสีมา (26 สิงหาคม 2454 – 17 ธันวาคม 2455).

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 ม. 18. 1/3 เงินค่าราชการมณฑลอุดร (9 สิงหาคม 2455).

¹¹⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร. 5 ม. 2.1 ก/8 อุบล.

¹¹¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย
ร. 6 ม. 3.4/5 เข้ายกหมากแพง แลห้ามจำหน่ายเข้าไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑล
นครราชสีมา (26 สิงหาคม 2454 – 17 ธันวาคม 2455).